

Llaqtanchikpa kawsayninkuna

Comunicación y
Ciencia y Tecnología
SABERES DE LOS PUEBLOS
Quechua - Chanka

PERÚ

Ministerio
de Educación

La ciudadana y el ciudadano que queremos

Desarrolla procesos autónomos de aprendizaje.

Se reconoce como persona valiosa y se identifica con su cultura en diferentes contextos.

Gestiona proyectos de manera ética.

Interpreta la realidad y toma decisiones con conocimientos matemáticos.

Propicia la vida en democracia comprendiendo los procesos históricos y sociales.

Indaga y comprende el mundo natural y artificial utilizando conocimientos científicos en diálogo con saberes locales.

Perfil de egreso

Se comunica en su lengua materna, en castellano como segunda lengua y en inglés como lengua extranjera.

Aprovecha responsablemente las tecnologías.

Comprende y aprecia la dimensión espiritual y religiosa.

Aprecia manifestaciones artístico-culturales y crea proyectos de arte.

Practica una vida activa y saludable.

Currículo
N a c i o n a l

Llaqtanchikpa kawsayninkuna

Comunicación y
Ciencia y Tecnología
SABERES DE LOS PUEBLOS
Quechua - Chanka

Piru Suyupi Yachay Kamayuq

Simikunapi, Kawsaykunapi, Sapsikunapi Tukuy niraq Yachachina Umalliq

Iskay Simipi Kawsaypura Yachachina Umalliq

Llaqtanchikpa kawsayninkuna - Chanka

Saberes de los pueblos - Comunicación y Ciencia y Tecnología quechua, variante Chanca

©Piru Suyupi Yachay Kamayuq
Av. De la Arqueología cuadra 2, San Borja
Lima, Perú
Teléfono: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición digital, 2021

Ruraq

Belizario Sanchez Rojas

Qichwapa qillqaynin qawapayaq

Celia Violeta Pineda Matamoros

Llamkaypi yanapaq (Digeibira-DEIB)

Genaro Rodrigo Quintero Bendezú

Maytu tupachiq

Luz María Ataucuri García

Siqiq

Archivo DEIB-Digeibira

Allichasqa qawapaq

Moisés Cárdenas

2021-00591 yupawan Piru Suyupa Hatun Ñawichana Wasipi churasqa.

Kay maytutaqa paqarichiqkunapa mana munayninwanqa manam pipas mirachinmanchu.
Piru suyupi mirachisqa/ Impreso en el Perú/*Printed in Peru*

Riqsichina

Kuyasqa waynakuna sipaskuna:

Qampaqmi kay qillqasqa maytuqa. Kaywanmi pukllaqhinalla utqaylla yachayniykikunata allinta wiñachinki.

Kuyakuywanmi amawtapura huñunakuspayku qamkunapaq imaymana mana riqsisqa willakuykunata qillqarqaniku. Amawtaykipa, tayta mamaykipa, kuraq masiykikunapa yanapakuyninwan aswan willakuykuna nisqanmanta allinta rimanakunki.

Kay maytupi willakuykuna kaqwanmi aswan llaqtaykipa kawsayninta, yachayninta riqsinki; hinaspapas rimasqaykitapas ñawichasqaykitapas allintam takyachinki. Chaynallataqmi wakin runa masiykikunawan hawkalla kawsakunaykipaqpas yanapasunkim.

Kay maytupi qillqasqa willakuykunataqa munaykunkipunim. Sumaq kallpachasqa willakuykunatam qawaykunki. Kay qillqasqa maytuqa ancha kuyasqayki masiykihinam, chaymi sumaq sunquwan qawaykunayki.

Kusisqalla, kuyakuywan ñawichaykuy.

Qawachina

Presentación	3
I Taqa	
Papa huqariy - papa allay	7
II Taqa	
Mama sara	31
III Taqa	
Inti raymi - urqu suyupi qallariy wata qallariy	53
IV Taqa	
Kuchiwan uywanakuy	73
V Taqa	
Rayminchikkuna	91
VI Taqa	
Ayllupa kawsakuynin, uywanakuynin, miraynin	113
VII Taqa	
Kawsay uyway uku	137

Papa huqariy -

Papa allay

Qayllas ayllukunam papata anchata llamkanku, qichwapipas chiri ayllukunapipas papaqa kusatam qispim, chayraykum ñawpamanta pacharaq kusata papa uywaytaqa yachanchik. Qayllaspa llamkasqan kaspas, tukuy nastinpi uywasqa kaspataqmi papaqa tukuy rikchaq kan: waykunapaaq/ yanunapaaq papa, almusupaaq papa, pikantipaaq papa, chuñupaaq papa ima. Nichwantaqmi yuraq papa, puka papa, anqas papa, qillu papa, huk niraqkunapas.

Papata uywaspa allin qispichinapaaqqa tukuy niraq yachaykunam kan: muhu akllaymanta papa allaykama, chay yachaykunata qatiska uywasqaqa, sumaqmi papaqa qispin, achkatataqmi rurunpas.

Papata uywaspa allin qispichinapaaqqa, muhu allaymanta pacham sumaqta rurana, sumaqta rimapayaspa, yupaychaspa akllasqam papaqa ratawanchik, muhuta akllarquspapas sumaqta quñi qurakunawan, qapaq qurakunawan mitaspa puñuchisqaqa sumaqtam muhupas tarpuyapaqqa wiñaparimun, ichaqa manataqmi sapichakurquspa, nitaq chawchunpaschu. Waqaychasqa muhu sapicharqukuspa chawchurquspaqa tarpusqam mana allin qispinanpaqmi, chayqa qatirin mana allin muhu waqaychasqam, mana allin qatasqa, manachayqa rupaypa chayanampi churasqa; chaymi muhutaqa raktata qatana, mana intipa rikunan kuchupi churana.

Papaqa ayllunchikmi, uywawaqinichik mamanchik, chaymi sumaqta tukuy sunquwan, kikinichiktahina nanachikuspa uywananchik, mana chayna uywasqaqa uychuwachwanchikmi hinaspa maynataña tarpuptinchikpas mana anchata qispispa pisi pisillapi uywawachwan, manam usuchinachu. Usutayuqqa, siquyniyuqqa, sapatuyuqqa manam sarunachu, chayna rurasqaqa mama papaqa waqansi: “qurillachus kayman, qullqillachus kayman, kusikuywan huqariwaspa sumaq uywawanapaq”, nispa. Chaysi maypiña tarispapas sumaqta huqariykuspa wasinchikman apakunanchik, chaynapim papaqa sumaqta ratawaspanchik tarpusqapas sumaq qispim, saksasqata uywawanchik.

Ñawpa awichunchikkunaqa manas ima kawsaytapas usuchiychu, sumaqta rimapayaspa, mana usuchispas uywaqku, manataqsi ñutuntapas llutantaqa wischuqkuchu, aswanqa tukuypis mikuqku, nitaqsi uywakunamanpas chawataqa qaraqkuchu, yanusqatapunis qaraqku, chawata qarasqaqa kawsaykunapas mancharikunsi. Chaynata uywaspas takyasqa kawsaqku.

Ima rikchaq papakunataq kan

Ñawpaqmanta pacham wiñasqanmanhina papataqa tukuy nastinpi tarpuqku. Chaynallataq imapi mikuna kasqanmanhinam papakunaqa tukuy rikchaq kanku. Ñawpa awilunchikkunaqa sumaqtas papataqa mirachiqku, chaynapis achka niraq papakunata paqarichisqaku, kunankamapas kanmi:

Araqa/ kuraw papa

Araqa papaqa ñawpa papam, wanu chakrakunapi kikillanmanta wiñaq. Araqa papapapaqa sapinmi karuta aysakun hinaspa karukunapi rurun. Manam kay papataqa tarpunañachu, kikillanmi para ukupi rikurimun.

Araqa papaqa yana anqas rakta qarayuqmi, ancha machka, aku wayqahinaraq. Kay papataqa yanuypipas, pikantipipas, chupipipas mikunkum. Ñawpaqtam wakin tarpusqa

papakunamantapas rikurimun, chayraykum muchuy qarquq papa ninku. Manam ancha araaq papataqa ima unquypas hapinchu, chayna kaptinchá ñawpamanta pacha araaq papataqa uywaqku.

Anqas sunqu papa

Kay papaqa chiri urqkunapim wiñan, yana anqas qarayuq. Manam llumpay ñawiyuq. Kay papaqa aswan miski chayraq allasqa. Waykupi/yanusqapi mikunapaqmi aswan allin, sumaq machkallanam. Sunqunmi yuraq anqaswan tupachisqa, sumaq llimpisqahinaraq.

Qatipaakunam ninku kay papaqa ancha kallpanchakuqmi nispa, sapa 100 waranqa aqnupis (mg) chawa papapis 47,49 mg C sutiyuq kallpa, yanusqapiñataq 33.77 mg. Chaynallataq huk kallpakunapas kallantaq.

Amachi papa

Kay papaqa chiri urqupi, wanu allpakunapim wiñan, manam llumpay ñawisapachu, yanuyupim sumaq. Kay papapa qaranqa yana anqas sumaq lluchka lluchka. Chayraq allarqusqaqa aswan miski.

Qatipaakunapa willakusqanmanhinaqa, amachi papaqa achka C kallpayuqsi, sapa 100 waranqa aqnupis (mg) 40,93 mg C kallpa kan, chaysi silula nisqanchikta payayananmanta kusata uywan. Chaynallataqsi yiru/ hiru nisqanpas achka. Yiru/ hiru nisqanpas achkam kay papapiqa, 2.8 mg sapa 100 mg. Kayna kaptinsi qatipaakuna niqku, kay ñawpa papakunaqa mana unquypa hapinan hinaspapas qali kawsananchikpaq kusapuni, nispa.

Kaspas papa

Kay papapas sumaq papam, aswanqa ratan chiri wanusqa allpakunamanmi, chaypim sumaqta rurun. Qaranqa anqas niraqmi, manam llumpay ñawisapachu, manataqmi llumpay hatunkunataqa rurunchu, chayraq allarqusqam aswan miski. Sunqunmi anqaswan muyuchisqahinaraq, ichaqa sumaq qillu sunqu, anqaswan achalasqahinaraq.

Kay papaqa kusapunis mikunapaq, achkatas sunqunpi C kallpata uywan, yiru/hiru, sink nisqata hatallin, chayraykus kay papa mikusqaqa mana ancha unquypas hapiwanchikchu.

Qaspar papa

Kay papaqa purun allpakunapi, chayraq chakmasqa chakrakunapim sumaq qispin. Kay papaqa puka anqas yuraqwan tupachisqa waytayuqmi. Ruruntaqmi suytuniqkuna ñawisapa. Ukunqa yuraq qillum, machkallaña kusa waykupi/ yanuypi mikunapaq. Chayraq allasqa kaspapa aswan miskim, kusataqmi winayniyuq papa tiqtisqa mikunapaqpas.

Qaspar papaqa sumaq kallpachaqniyuqkunam, sapa 100 waranqa aqnupim (100 gr) 34,12 gr C kallpata uywan, chaynallataq 1,87 gr yiru / hiru nisqa, kantaqmi 0,89 gr sink nisqa, chayraykum kay niraq papaqa allin chaninchasqa, kay watakunapiqa chinkachkanñam, manañam ancha tarpunkuchu, riqsiqkunapas manañam chaninchankuñachu.

Kuchi aka papa

Kay papataqa wakin llaqtakunapiqa riqsinkutaqmi llumchuy waqachiwan, chaynatam sutinchanku llumpay ñawisapa kasqanrayku, chaynallataq

kuchipa akanmanhina rikchakuptin. Kuchi aka papaqa, yana anqas qarayuqmi, waytantaqmi yuraq qayma pukawan suyunchasqa. Sumaq machkallañam waykupi/ yanuyupi, ichaqa ñawisapallañam kay papaqa. Sunqunqa yana anqasmi yuraqwan chaqchusqahina, aswantaqa yana anqasllam rikukun.

Qatipaqqunam ninku kay papapiqa achkam yiru / hiru nisqa, sapa 100 waranqa aqnupim (100 gr nisqapi) 2,46% yiru / hiru kan, chaynallataqmi kay papaqa achka C kallpanyuqmi.

Muru millku papa

Kay papaqa suytuniraqqunam, ñawisapakuna. Qaranqa murum yana anqaswan qilluwan tupachisqa, sunquntaqmi anqas yuraqwan muyuriqninpi churasqahina.

Kay papaqa musuq chakmasqa chakrapi, chiri urqkunapi sumaqta qispin.

Waykupim/ yanuyupim kay papaqa machka machkallaña, allarquspa iskay kimsa hunka qawiriykachisqam aswan machka.

Qatipaqqunapa willakusqanmanhinaqa, kay papapas wakin papakunahinam sapa 100 waranqa aqnupi (100 gr nisqapi) achka C kallpan kan (46,01 %), hinallataqmi achka yiru/hiru nisqayuq (1,65 %), huk kallpanchawaqninchikunapas, chayna kaptinmi, hinallataq machkallaña kaptin qayllas maskanku.

Pichikullma papa

Kay papaqa wakin ñawpa papakunahina chiri urqkunapi wiñaqmi. Suytu qiwillukuna, mana ancha ñawiyuq, huk iskayllam ñawinpas, yana puka qarayuq. Sunqunqa yana puka niqmi qilluwan maytusqahina. Kay papaqa sumaq machkallañam, kusa waykupi/ yanuyupi mikunapaq, iskay kimsa punchaw qawiriykachisqaqa aswan machkallañam.

Qatipaqqunapa nisqanmanhinaqa, kay papan aswan achka C kallpata uywan,

sapa 100 waranqa aqnupis (100 gr) 53,53 waranqa aqnu C kallpata hatallin, chaynallataqsi yiru/hiru nisqapas wakin papakunamantaqa aswan achka. Kay papaqa ñawpa awilunchikkunapa mirachinan papam, aswanqa kunan pachakunaqa chinkarquchkanña, asllatañam tarpuchkanku.

Puka simi papa

Kay papaqa sumaqmi waykupi/yanuyupi. Suytukunam mana ancha ñawiyuq, yuraq qillu qarayuq. Sunqunqa yana pukam chawpinpi yuraqniyuq, chaynallataq yuraqwan qatasqahina. Chawpinpi yuraqwan, yana puka kayninwanmi simimanhina rikchakuq, chaymi puka simi papawanpas sutinchanku.

Qatipaakunapa nisqanmanhinaqa, kay papapas achka C kallpatam hatallin, sapa 100 waranqa aqnupis (100 gr) 31,04 waranqa aqnu C kallpam tarikun, chayna kaptinsi ñawpamanta pacha kay papataqa tarpuqkupuni, kunan watakunaqa asllatañam tarpuchkanku.

Yawar wayku papa

Kay papaqa yaqa wayru papaman rikchakuqmi, ichaqa aswan ruyrukuna kan chayllam. Qaranqa yana pukaman rikchakuqmi, sunquntaqmi qayma puka asniraq yuraqwan sumaq tupachisqa. Manam llumpay ñawisapachu, huk iskayllam ñawinpas nitaqmi llumpay tiyasqapaschu ñawinpas. Musuq chakmapim sumaqta rurun.

Kay papataqa qatipaakunam ninku, achka C kallpata hatallin, nispa. Sapa 100 waranqa aqnupis (100 gr) chawanpiqa 44,28 waranqa aqnu C kallpata uywan, chayasqapiqa kay vitamina C nisqapas asllayansi, kantaqsi yiru/hiru nisqanpas, manacha llumpay achkachu, asllaqa kanpunis.

Pasña papa

Kay papapas chiri urqukunapi wiñaq papam. Musuq chakmakunapim sumaqta qispin. Kay papaqa yuraq qarayuqmi yana puka ñawiyuqmi. Umallanpim achka ñawinkuna, manataqmi llumpay tiyasqachu. Ukunqa chawpinpi qilluyuq, chaymantataqmi mastakusqanmanhinaqa yuraqman tikran, ancha machkam.

Qatipaqkunapa willakusqanmanhinaqa chawanpis achka C kallpata hatallinku, sapa 100 waranqa aqnupis 45 waranqa aqnu (45 gr) C kallpam tarikun, chaynallataqsi yiru/hiru chawanpiqa aswan achka, yanukushanmanhinataqsi pisiyansi. Kay papapas ñawpa awilunchikkunapa tarpusqan papam. Musuq chakmapim aswan allin qispin, sumaq machkallaña.

Yuraq piña papa

Kay papanchikpas chiri urqukunapi wiñaq papam. Musuq chakmakunapim sumaq qispin. Kay papaqa yuraq qarayuqmi yana puka ñawiyuq. Ñawisapallañam kay papaqa hinaspapas ukupi ñawiyuqmi, llumpay tiyasqa ñawi. Kay papaqa machkallañam waykupi/yanuypi, chayraq allasqam aswan miski. Sunqunqa yuraqmi qillumam samaq. Kay papaqa wiñaspanmi mastakacharikun, marqaytam pallqaspa wiñan.

Qatipaqkunapa willakusqanmanhina chawanpis achka C kallpata hatallinku, sapa 100 waranqa aqnupis 51,36 waranqa aqnu (51,36 gr) C kallpata uywan, chayasqapiqa aswanmi C sutiuyuq kallpan pisiyan. Kantaqsi wakin kallpanchaqninkunapas, sink nisqa, hukkunapas. Kay papapas ñawpa awilunchikkunapa tarpusqan papam. Musuq chakmapim aswan allin qispin, sumaq machkallaña.

Papakunapa paqarimusqan

Ñawpa papakunamanta yuyarispaqa achka yachaykunatam taqwirinchiyman, aswanqa ñawpa awilunchikkunaqa sumaqtam tukuy kawsayta hatalliqku, watan watan tarpuspa, sumaqta muhuta akllaspam watapa risqanpi musuq niraq papakunata paqarichiqku hinaspam sapakama achka niraqta tarpuqku, kawsay tarpuyqa sumaq raymin kaq, sapa kawsaypaqmi kaqpuni sapa ayllupi huk yachaq, paymi sumaqta mirachiq, payta qatispataqmi wakinpas sumaqta tarpuqku.

Papa tarpuyqa huk tarpuykunamantaqa hatun raymim karqa, yanapanakuspa, qunanakuspam kawsaytaqa uywaqku.

Urqu suyupiqqa papataqa llamkayta qallarisqa 7000 manaraq taytacha Wisus Ristu paqarichkaptinsi, chaymanta pacham papaqa kuyaywan rurasqa, huk rurayman tikrasqaqa achka niraqmanmi tukurqun. Kay pachapiqa papaqa manam urqu suyullapañachu, nitaq Piru suyullanchikpaqñachu, lliw tiqsi muyupi kawsaq runakuna kawsachiqmi, paykunapañam; ichaqa ñawpa papakunapa kallpachaqninkunaqa manam ancha riqsisqaraqchu, qayllasmi papapaqa almirunllam kan nispa ninku; manam C kallpan, sink, hiru / yiru kasqantaqa pipas qatipanchu. Centro Internacional de la Papa (CIP) sutiyuq huñum 4732 rikchaq papakunata waqaychan, chaymantam Piru suyunchikpa mirachisqan 2700 rikchaq papakuna, ichaqa kay papakunaqa kay urqu suyupi tiyaq runamasinchikpa paqarichisqanmi, kay rikchaq papakunamantam, qatipaqkunaqa aswan huk rikchaq papakunataña paqarichichkanku mana ima unquypa hapinanta imaña, chirikunapipas, istaw/ ancha rupaykunapipas wiñaqtaña. Kay papaqa lliw tiqsi muyupi kawsaq runamasinchiktam ima muchuyña kaptinpas kawsachinqa, aswanqa manam sumaq llamkayninpi yachayninkunata qunqananchikchu chinkachinanchikchu.

Wakin llaqtakunapiqa papataqa hampitahinam qawanku, chaymanhinam, sapa rikchaq papamanta allinkaqninta

hurquspa musuq rikchaq papakunata paqarichichkanku, kay pachachiki kanqa yarqay llalliysiwananchikpaq.

Kay watakunaqa, aswanraqmi animya yaqa lliw llaqtapi mastarikuchkan, aswanqa runa masinchikpi: C kallpan, yiru/hiru, sink pisiptin, kay pisiwaqninchiktaqa, papata mikuspaqa, qunqachwanmi, aswanqa yuyarinanchikmi kay ñawpa papachanchikkunata, manaña kay musuq papataqa qawarinachu.

Papa huqariypaq musyachikuqkuna

Papa llamkaqkunaqa ñawpamanta pacham papataqa tarpunku, paykunaqa sumaqta apukunawan, mama pachawan, quchakunawan, tukuy yayakunawan rimanakuspa, yanapanakuspa, paykunaman anqusaspa imam papataqa tarpuqku. Pachapas manam sapa watachu huklla, wakin watakunam usyay wata, wakin watakunataqmi llumpay para, imayna watapipas papa uywaq runakunaqa qispichinpunim, chaypaqmi allinta tukuy musyachiqkunawan rimayta yachaqku; paykunaqa qawaqmi: chaskakunata, quyllurkunata, sachakunata, killata, intita, quchata, urukunata, waytakunata, uywakunata ima, chaymanhinam llamkayninkutaqa kamaqku.

Sapa llaqtapim tukuy yachaykunaqa mastarikun, manataqmi hukllachu, sapa llaqtapam yachayninkunaqa kawsayninkumanhina qispichisqa, wakinqa qayllaspaqmi huklla, wakinkunaqa manataqmi, ichaqa chay yachaykunata purichispam allin kawsayta tarinku, chaynapim papa huqariypaqpas, tupaqninpi huqarinankupas sumaq yachaykuna kan, chaykunam: Killa qaway, yuran qaway, alpuntun qaway, añaspa wistasqan qaway.

Killa qaway

Papa allanapaqqa killatam qawana, killaqa muyuyninwanmi kay pachapi yakuta kuyuchin tukuy kawsaqkunapim, chaynapim kawsaykunapiqa, ima sachakunapipas, runakunapipas,

uywakunapipas purapiqa yakuqa wichaypi, wañupitaq uraypi. Chaymi kawsaytapas tarpunku killata qawaspa: kallmanpi ruuqkunatam purapipuni tarpunku, sapinpi ruuqkunataqa wañupi tarpunku.

Kawsay huqarinankupaqpas killatam qawaqku, tupaqninpi huqarisqaqa manam ancha ismunqachu, manam urupas llumpaytaqa urunqachu, manataqmi llumpaytaqa waqaychasqapas taliyanqachu, chaypaqmi allinta killata qawana. Purapiqa ima kawsaypapas yuranpim aswan achka yakuta hatallin, chaymi papapas purapi allasqaqa sumaq machkay machka, purapi allasqa papapaqa manam llasayninpas pisiyancho, nitaqmi waqaychasqapas llumpaytaqa chuñuyanchu, chaymi papataqa purapipuni allana.

Lullu killapi, manachayqa wañupi allasqañataqmi llumpayta ismun, llumpayta chuñuyan, chaynallataq urupas ururqun pacha. Papa llamkaq runakunaqa kaykunawan tupachispam ima llamkaytapas puririchinku, chay raykun ñawpa pachapiqa qullqakunapipas tukuy kawsaykunata waqaychaqku; hinaptin urupas uruqchu, manataq ismuqchu nitaq chuñuyaqchu llumpaytaqa, chaynapiyá pachapa mañakusqanpi allaspa sumaqta papataqa uywaqku, unaytaq waqaychaqkupas mana ismuchispa, mana hukmanyachispa.

Yuran qaway

Papata allanapaqqa yurantapas qawallankutaqmi kaqllanpi allanankupaq, tupaqninpi allasqam papaqa waqaychasqapas mana ancha ismuncho, nitaq taliyancho. Tupaqninpi allasqa papaqa allintaqmi muhu aklanapaqpas, manam muhu aklasqapas ismuncho, nitaq sapichakunchu hinaspapas manam rurupanchu, tarpuykamapas sumaqllam chayan.

Allanapaq papapaqa, sutillam lliw yuran sumaqta qilluyaspa kayman chayman lawikachakun, manañam llullu rapinkunapas kanñachu, wakinqa ñam qalataña yanayaspa puquymanta chakipun, kayna yurayuq papaqa ñam allananpiña.

Papaqa, sumaq puqusqa allasqaqa manam ancha ikasqapas ismunchu, nitaqmi waqaychasqapas llasaynin pisiyanchu hinaspapas kusan muhupaqa, puqusqa papaqa hawkam tarpuykama waqaycharayakun.

Alpuntun qaway

Allanapaqa papaqa sumaq puqusqam kanan, chaypaqmi papa uyway yachaqkunaqa tukuy musyachikuqkuna qawayta yachanku, chaynapim papa uywasqankuqa mana pisiyananpaq.

Puqusqa papaqa sutillam alpuntunkunapas qayllasña wichipun, huk iskayllañam yuranpi qipan, kay qipaq alpuntutkunapas puquña, qilluy qillu qawakun. Pampaman wichiqa alpuntutkunapas ñam wakinqa puquymanta patarinqa. Puqusqa papapa alpuntuqa sutillam qapiykusqapas llampuña manam tulluñachu. Chayna papapa alpuntun kaptinqa ñam allananpiña.

Papataqa, uyway yachaqkunaqa manam llutantachu allanku, paykunaqa musyachikuqkunatam sumaqta waqanku/ qayanku, musyachikuqkunamanhinam puqusqa mana puqusqa kasqantapas qatipanku.

Papa allaypaq anqusukuna

Wakin llaqtakunapiqa manaraq allachkaspam chakrata qusñichinku, challanku ima, chaynata ruraspam papapa animanta qayanku, chakrata kawsaynin qunanpaq mañakunku.

Chakra **qusñichiytaqa** manaraq allayta qallarichkaspam, lliw minkaqkunawan kukata akuspanku siqaruwan, qapachina qatuchaq hampikunawan, kuka kintukunawan ima qusñichinku, sumaqtam chakrata muyunku qusñichistin, mama pachata qayakustin: "Mama pachallayku papaykitayá sunquykipi uywasqaykita, sunquykipi mirachisqaykita quyuwayku, mama papa qamkunam mikusqata uywawankiku. Mama papa, kunanyá ñuqaykuwan ripunki, musuq wasiykiman ripunki, kuisqayá ripunki" chaynatam sumaqta rimapayanku.

Chaynallataqmi **tinkanku challanku**, sumaqtam aqawan, rahuwan allay qallarinkupaq kukata akuspa tinkanku llapan apukunaman, paykunata papa ruruchisqanmanta chaninchaspa. Sumaqtam tawan suyukunaman apkunapa sutinta rimaripa tinkanku: “taytay apuyku qamkunapa kallpaykichikwanmi, qamkunapa munayniykichikwanmi mama pachapas kay papata ruruchin, qamkunapas kay papata ruruchispan uywawankiku”, nispam sumaqta tinkanku.

Chaynata sumaqta qusñirqachispa, tinkaykuspam papa allayta qallarinku. Mana utqayman allaqta wanllanakustinmi pukllastin allanku, hatun papakunatatami allaqkuna apakunankupaq waqaychakunku. Chay wanlla papa akllakusqankutam chawpi punchay mikuypi, tuqraypi ima suwanakunku, chaytam allinta kawsaripa waqaychananku. Chaynatam papataqa allanku.

Kawsay huqariypi papa waqaychay

Kawsay uywaqkunaqa, allin qispichikunaqa yachayniyuq runakunam, sapa llaqtapim kanpuni kawsay uyway yachaqaq runakunaqa, nitaqmi huk runa lliw kawsay yachaqaq kanchu, wakinmi papa uyway yachaqaq, wakintaq sara uyway yachaqaq; wakinñataq rihu, siwara uywaqkuna kan. Sapa llaqtapim kawsay uyway yachaqaqa allintapuni kawsayninta qispichin, payta qawaspam wakinpas qatipakunku, chaynapim kawsaytaqa qispichinkupuni.

Papa allaypaqqa, killata qawaripa, yuranta qawaripa, alpuntunta qawarispam haykaq allana kasqantapas, warmi-qari rimarinakuspa churanakunku, chay punchawpaqmi yachaqaqa rimapayanku sumaqta anqusananpaq, manaraq papa allayta qallarichkaspam sumaqta anqusanku, chaynatam papapa animanta qayanku.

Papa allaypaqqa, chakrayuqmi qullanata maskan, qullanaqa sumaq sunquyuq kaq, allin llamkaqmi, paymi minkaqkunawan chakrapa chawpinpi sumaqta allichanku papa muntunapaq

kanchata ruranku, chawpintam allanku hinaspa sumaqta pampayachinku, chaymanmi allasqankumanhina sumaqta hichanku, hichasqankumanhinam sumaqta takyachita tiyachinku. Takyachiqa wanlla papa akllasqam, wanlla papaqa hatun kaq papam, paytam sumaqta rimapayaspa, waytapa chawpinpi, papa pinapa chawpinman churanku. Kay takyachiqtaqa papapa yapakamusqanmanhinam huqarinkun. Sumaqta huqarinanpaq qullanam qawachkanpuni chaynapim papa pinaqa/ muntuqa sumaqta wiñarín, wiñarisqanmanhina takyachipas huqarinkun. Chaynataq chakrapi allaypachapi sumaqta papataqa waqaychanku.

Papa allaypiqa wanllakuy kanpunim, wanllaqa hatun papam, yaqa runaman rikchakuq. Allaqkunaqa punta hatun papa tarisqankutam wanllakunku; wanllataqa kaynatam ninku: “mamallay sumaqtama uywawankiku nispam rimapayanku”. Sumaq kusikuywan apakachaspa pachankuwan qimiykuspa sumaqta waqaychanku.

Chaynata allayta tukurquspam wasiman astanku, wasipiqa sumaqtam akllanku: muhupaq, mikunapaq, rantikunankupaq, uywakunapaq ima, chayta tukurquspam sumaqta kirisqankunata akllanku mana wakin ismuchinanpaq.

Akllayta tukurquspaqa sumaqtam llantuniqllapi chakirichinku, papa chakirinankamataqmi taqita ruranku. Taqiqqa rihupa, siwarapa, kinuwapa tullunwan awasqam, chaypim papataqa sumaqta waqaychanku. Waqaychay qallarinkupaqqa papayuqmi sumaqta qapachin, qusñichin kuchun kuchun mana ima urupas qipanapaq. Qusñichispaqqa sumaqtam mañakuna: “Mama papa amamá chayllaqa tukurqunkichu, ama kay wasipiqa papapas ima kawsaypas pisichunchu nispa.

Qusñirqachispaqa, sumaqtam pachanman ichuta mastanku, mana yaku mismimuspa ismuchinanpaq, hawanmantaqmi: muñata, yukalituta, rurata ima mastanku mana ima urupas

paykunanpaq, chayraqmi papa hichaytaqa qallarinku, kay taqimanmi pinapi takyachi rurasqankutapas apanku, chaypiñam llampuykuspa, rahuchawan challaykuspa, kukachawan kintuykuspa tiyachinku, chaynata ruraspam papataqa taqinku. Kaynataqa ruranku yuyaymanasqankupi, kawsayninkumanhinaqa lliwpas runa kasqanchik raykum; chaynapim papaqa mamanchik, uywawaqninchik, hinaptinga sumaqtam waqaychananchik mana pisispa uywawananchikpaq.

Sumaq uywasqaqa papapas sumaqtam ratawanchik, manataqmi yarqaypas chayna uywasqa wasinchikman chayamunchu. Chayna waqaychasqaqa, unay kaspapas manam llumpaytaqa chuñuyanchu, nitaq urupas ancha urunchu hinaptinga allinyá lliwpas kawsanchik.

Papata chaki kawsaykunaman tikray

Kay pachapiqa sasachakuykuna kaqpunim; wakin watapiqa llumpay rupay pacham qatiriwarqanchik hinaptinmi ima kawsaypas qispiqchu, wakin watataqmi llumpay papa kaq hinaptinga mana riqsisqa unquykuna rikurimuspa kawsaytapas tukuq, mayninpitaqmi qasa chikchi hamuspa qala ñutupuq, wakin watakunataqmi mana riqsisqa kurukuna rikurimuspa kawsaytapas tukuq.

Kayna sasachakuykunapi kawsaspam ñawpa awichunchikkunaqa, tukuy kawsaytapas chaki kawsayman tikrayta yachaqku hinaspa waqaychaq imapas sasachakuykuna qatiriwaptinchikqa chaywan kawsanapaq. Ñawpa qatipaqqunapa willakusqanmanhinaqa, awichunchikkunaqa chunka wata hamuq watakuna kawsanankupaqsi chaki kawsaykunataqa waqaychaqku, sapakama wasinkupi, chaynallataq hatun tampukunapi. Chaypaqqa tukuy kawsaytapas chaki kawsaymanyá tikraqkupuni. Papamanta chaki kawsaykuna kananpaq kaykunata rurana:

Chuño ruray

Papata qasachispam chuñutaqa rurana, wakinqa murayawanmi riqsillankutaq. Sumaq chuño qispinanpaqqa sumaqtam wayrawan, qasawan, intiwan rimana, mana allinta paykunawan rimaspa rurasqaqa manam sumaqchu qispim.

Chuño ruranapaqqa papatam akllana, manam chuñupaqa papaqa llumpay hatunchu kanan, nitaq llumpay uchuykunaqa. Hatun papakuna kaptinqa manam kaptinñataqmi qasasqa saruykuptikiqa chinkaruqmipuni, ñuturun ima. Qasan hinaptin mana allinchu qispin, llumpay uchuykuna kaptintaqmi qasachispa, sarusqa chinkarqun, ñutukurqun ima, chaymi sumaq chuño qispinanpaqqa papata allinta akllana, manataqmi tukuy niraq papamantachu sumaq chuñuqa llusqin, kanmi huk niraq papa chuñupaqpuni, chay papam mana anchatachu asllayanpas.

Chuñutaqa qatiq yachachikuq qillqata qatispam sumaqta qispichiwaq.

Chuño ruranapaq:

1. Papata akllay, ama llumpay hatunkunatachu, nitaq llumpay uchuychakunatachu, chuñupaqa papa kaptinqa aswan allinmi.
2. Allin qasanan patapa maskay, sumaqta pichay allinchay akllasqa papa mastanaykipaq, kay pampaqa manam llumpay qatachu kanan hinaspapas qasilla wayrapa purinanmi kanan.
3. Killata, quyllurta, wayrata qawaspa allin qasapa qasanan tutata akllay. Allin qasanan tutapaqqa sutillam killapas chik niq, sumaq yuray yuraq, chaynallataqmi chiri chirita wayramunpas, suchupas ñawpaqnin tutakunatam sumaq kanchay kancha llusqimun. Hinaspapas killa purapi kaptinmi aswan kallpayuq qasapas.
4. Papa mastanayki tutapaq yaqa inti chinkaykuyta yakuwanraq pampata challarquy, as asllamanta, ama llumpaytaqa.

-
5. Yakuwan sumaqta challarquspa, akllasqayki papata chiqi chiqillata, wichi wichillata mastarquy. Amapunim muntusqaqa kanqachu.
  6. Paqarinninmanñataq, inti quñirimuptin, qaway lliwchatachus qasa qasarqachin, icha manachu, lliwta qasarquptinqa, papapa qaran chustikunanpaq hina chullurichkaptin huñuspa sumaqta saruy. Huñuspa sumaqta saruy papapa qaran chustikunanpaq.
  7. Sumaqta sarurquspa puriq yakupi ichuta mastarquspa yakupi chulluchiy, sumaq yuray yuraq kanankama. Pichqa, suqta punchawpim yuraqyamun hinaspapas qasasqa papapa asnaynin chinkan.
  8. Yakumanta hurquspa, mantarakunapi sumaqta chilay chilay kanankama chakichiy, chakisqanmanhina, qaran qipaakunata tipqapay sumaq yuray yuraq kananpaq.
  9. Sumaqta chakirquptinqa wayqakunapi waqaychay.

Kaynatam chuñutaqa rurana, wakinqa hukniraqtapas ruranmanmi, ichaqa qasawan, yakuwan, rupaywanmi chuñu ruraypiqa yanapachikunchik. Sumaq chuñu qispinanpaqqa, qasawan, yakuwan, rupaywanmi rimanakuyta yachana.

Tukush ruray

Tukushqa pampaspa papa puquchisqam, tukush ruranapaqpas sumaqtam papata akllana, tukushqa hatun papakunamantam sumaq qispin. Allin rurasqa tukushqa kusan mikunapaqqa hinaspapas tukuypaqmi hampi. Ñawpamanta pacham tukushtaqa mikuqku hampikunankupaq, mallaqllaman mikusqaqa tukuy unquytas hampin.

Tukushta ruraspaqa kay yachachikuymanhina ruray:

1. Hatun kaq papakunata akllay.
2. Pukyuniraa pampata akllay. Kay pampaqa pukyupampam kanan, uchkusqaqa yakum ukunpi rikurinan.

3. Akllasqayki pampata uchkuq, uku kayninmi yaqa runa chinkaykuq kanan, hatun kaynintaqmi yaqa huk rasara.
4. Ichuwan sumaqta mastay. Manam llumpay raktachu kanan pachanmanpas, waqtankunamanpas.
5. Yakuwan challaripa papata churay patapatata. Huk patata yaqa huk kuwarta raktata, hawanman ichuwan qatay, hawanmantaq kaqmanta papata churay, chaynata kimsa, tawa patatapas papata churay.
6. Papa churayta tukurquspaqa raktata ichuwan qatay, hawanmantaq rumikunawan ñitichiy, chaytataq allpawan qatapaykuy.
7. Sumaqta qatarquspaqa, yarqata ruraspa yakuta quchachiy, aslla yakun uchkupa hawanta rinanpuni.
8. Kimsa tawa killata ima suyay, sutillam uchkupi quchaq yaku pusuqunqa, hinaspapas llumpayta asnamuptinqa taqwispa hurquy.
9. Maqchiripa chakichiy. Chaynaqa ñam allinña mikunapaq.

Papamanta tukushtaqa ñawpamanta pacham Anqas llaqtapi, Hunin llaqtapi ruraqku, ichaqa hampi kasqan raykum millay asnaq kachkaptin qayllas mikuqku. Tukushtaqa rurachwantaqmi uqamanta, saramantapas, rurayninga kaqllam ima kawsaymanta kaspapas.

Yanusqa papa chakichiy

Papamantaqa rurankutaqmi yanusqa papa chakichisqata, chaytam karapulka sutiwan riqsillankutaq, kaytapas ruranku qasawan yanapachikuspa, tutan qasachispa punchaw chakichisqam sumaq qilluy qillu llusqin. Kaynata ruraspapas unaytam papataqa waqaychachwan, manam ismunchu nitaqmi urunchu. Kay karapulka nisqataqa qayllasmi ruranku, tukuy llaqtapitaqmi mikunkupas.

Kay karapulkata rurayta munaspaqa kay yachachikuq qillqata qatiy:

1. Papata machka machkanta akllay, kanmanmi hatunkunapas uchuykunapas.
2. Akllasqayki papata sumaqta maqchirquspa yanuy.
3. Yanusqa papata tipqay, sumaqta ñawichankunamantapas qaranta hurquy.
4. Tipqasqayki papata ikay suytuchakunapi, ama llumpay hatunkunataqa, nitaq llumpay uchuychakunataqa.
5. Ikasqayki papata chakichiy, tutañataq qasaman mastay.
6. Allin chakiña kaptinqa wayqapipas isankapipas waqaychay, ñam allinña yanunapaq.

Papa uywaymanta willakuykuna

Papapa rikurimusqanmanta (willakuy)

Ñawpa pachapis, huk taytakucha ayllunpiwan sumaq llaqtapi tiyasqa, kay taytakuchaqa llamkaysapas kasqa, tukuy kawsaytapas sumaqtas qispichiq, payqa chakranpis sapa punchaw llamkakuq, mamakuchanpas wawankunapas kusiasqas yanapaqku. Kay ayllumanqa manas mikuyninkunapas pisiqchu, huntasqas kawsayninpas kasqa.

Chayna kusiasqa tiyakuchkaptinkus huk punchawqa iskay sumaq sipaskuna wasinman chayaraqamusqa, chay punchawqa ñas tutaykuqña kasqa hinaptinsi sipaskunaqa wasinta qayakusqaku: "taytay mamay ama hina kaspasamaykachiwayku, manañachiki wasiykuman chayaymankuñachu, tutayarquwanqakuchiki", nispa.

Taytakuchaqa kusişqas nin: “samakuychik mamay” nispa, sipaskunaqa mancharisqa uyayuqsi sumaq pallsapa lliklla sillwisqakama taytakuchapa wasinman yaykunku. Taytakuchapa mamakuchanqa qarachapis iskayninta tiyaykachinku.

Tutatañas taytakuchaqa warminwan sipaskunamanqa mikuchinku, mikuyta tukurquptinkutaqsi huknin puñuna wasin ukuman pusaspa sumaqta puñunata mastapuspa taytakuchaqa sipakunataqa puñuchisqa, manas sipaskunaqa imapaqpas lliklla sillwinkuta kachariqkuchu, ichaqa llikllankuqa hinallas qawakusqa, puñuykusqakupas llikllanku sillwisqachallas.

Paqarirqamuptinña taytakuchaqa, manaña sipaskuna hatarimuptin puñuchisqan wasi uku qawaq yaykusqa, puñunankuta qawaykuptinqa manas sipaskunaqa kasqañakuchu, puñunawan qatasqapis iskay muqukuna rikurirqusqa, taytakuchaqa mancharikunsi: “imataq sipaskunatari qatirin” nispas puñunata llintaykusqa, llintaykuspa qawaykuptinqa sillwirisqanku llikllakunallas hunta kipurayachkasqa.

Taytakuchaqa mancharisqa qawan hinaspansi utqayllaman mamakuchanta wawankunata ima qayakun: iiYaw hamuychik, imacha kayqa kakunpas” nispa, chayllamansi lliw pawamuspa qawaykuptinkuqa sillwirisqanku llikllapi hunta suytukuna, ruyrukuna; sipaskunapa uyan uyayuqkuna kipurayachkasqa, manas ima ruraytapas atisqakuchu, chaymantañas taytakuchaqa nisqa: imacha kayqa riki, chisi hamuq sipaskunam kaykunaqa, nispa nisqa.

Manchasqahinaraqsi kusişqahinaraqsis lliklla kiputaqa qawanku, chaymantañas paskanku hinaspas, kusişqa taytakuchaqa nin: kayqa ima kawsaypunichá. Tarpurqusunya, sutillam wiñamunqa nispas tarpurqusqaku. Sumaqllañas

wiñamusqa, kusikuymantataqsi taytakuchaqa sumaqta uywasqa, hallmasqa kutipasqa ima.

Sumaqtas puquykamun hatunkunatas wiñasqapas, pachapa risqanpiqa sumaqtas qilluyamuyta qallarín, chaynapis qilluña kaptin taytakuchaqa allaraqun hinaptinsi achkata ruyrukunata rururqusqa, chayta qawaspa taytakuchaqa **papawan** sutichasqa hinaspansi lliw llaqta masinkunaman asninka aypusqa. Qamkunapas uywakuychik nispa aypusqa. Kisisqas lliw chaskikusqaku.

Chaymanta pachas, chay ayllupi runakunaqa papata tarpusqaku hinaptinsi sumaqpuni qispiq, chayta mikuspas kunankamapas chay ayllukunaqa kisisqa kawsakuchkanku.

Wayru papa Imilla papawan (willakuy)

Ñawpa pachapis huk ayllu kasqa , chay ayllupis sumaqta papata tarpuqku, qayllas chaypi tiyaqkunaqa papa tarpuqkamas kasqaku.

Chay llaqtapiqa huk watas llaqta kamachikuqta piña piña runata akllasqaku, kay kamachiqqa kusatas lliwtapas qawaq, manas awqanakuytas, nitaq chiqninakuytas kasqachu. Kay kamachiqqa papa chakrakunapa ichpanpis tiyasqa, papa puqurimuptinqa suwapas hamuspa papata suwakunman nispas uyan uyanlla puñuqtas.

Huk tutas, chawpi tuta, sipaskunahina rimayta hallaykusqaku. Kamachiqqa chayqa suwapunim nispas uyapayan, wasin punkuchamantas qawan, ichaqa manas imatapas rikunchu. Qawariptinqa upallaykumsi, puñuq kutiykuptinqa kaqmantas rimapakunku.

Kamachiqqa, sapa tutas chaynata uyarin, manas puñuytapas atinchi, chaynapis huk tutaqa yanapaqñinta qayan hinaspan kamachin: “sapa tutam papa chakrapi rimapakuspa runa purin, pakakuspayki watiqanki hapinaykikama, hapirquspam apamuwanki”, nispa.

Kamachiqpa yanapaqñinqa kamachiqpa siminta kaspas papa chakrata watiqaq rin, upallallas rumi qipapi tiyan. Allin tutaykuqtañas chakrakunapa chawpinmanta iskay runakuna, huk qari huk warmi, rikuriykamunku. Mancharisqas qawan, asllamantas asuykunakunku hinaspas pukllanku, asiykachakustinsi chikuchanakunku, aysakachanakunku, chayllamansi runaqa qipankumanta asuykuspa iskayninta hapirqun.

Hapirquspas sumaqllata waynakunataqa kamachiqpa wasinman apan, chayaraqachiptinsi waynakunaqa mana rimarinchi, kamachiqqa: “tutapiqa imatam rurachwan, paqarinña lliw runaqa ñawpaqñinpi rinrisun, paqarinkama kalapusuman apaspa chaypi wichqamuy”, nispas kamachin.

Kalapusuman apaspas chaypi wichqatamun, wichqarquspas kutikamun, chayaraquspas yuyaymanan: “imaynataq maqtawan pasñaqa achikyanqa, chiripipas wañunqakucha riki” nispas rimapakun. Pacha achikyaytas pawaylla kalapusu qawaq pawan, punkuta kichaspa yaykuykuptinqa manas kasqakuñachu mancharikunsi, imataq qatirin waynakunatari, nispansi muyukachan, chayllapis allinta achikyarqamun, chaypis allinta qawaykuptinqa imilla papa wayru papawan kuchuchapi wikaparayachkasqaku.

Runachaqa mancharikunsi, hinaspas pawan chay tarimusqan chakra yupipaq, sutillam runa kaptinkuqa yupillanpas kanqa chay pukllasqanku chaypi, nispan. Chayarquspa qawaykuptinqa manas ima yupipas kasqachu, paypa yupillansi kasqa. Aswan mancharisqataq,

llakisqataqhinaspawan kamachiqpa wasinta hinaspas lliw rikusqanta willan.

Kamachiqwansi pawaylla rinku kalapusu qawaq, chayaykuptinkuqa hinallas imilla papa, wayru papawan kuchupi churarayachkasqa, chayta rikuspas kamachiqqa kuisqa nisqa, chay waynakunaqa papakunapa illancha riki karqa, sumaqta kintuspayá papa chakraman apasun, nispas rimanakusqaku.

Chay punchawsi, lliw runata qayaspa chay imilla papata wayru papatawan sumaqta waytakunawan, kintuwan, llampuwan ima yupaychaspas, hatun rumipa sikiñpi, papa chakrakunapa chawpinpi churasqaku. Chaymanta pachas, lliw chay llaqtapi runakunaqa kintuqku papapa illanta. Chaymanta pachas chay ayllupiqqa imilla papa, wayru papapiwan sumaqpuni qispiq, chay papakunatas aswan achkata tarpunku, chaywantaq kuisqa kunankamapas kawsakunku.

Mama papapa piñakusqanmanta (willakuy)

Ñawpa pachas huk llaqtapi munaysapa asinraru runa tiyasqa, chay llaqtapiqa, paypa munasqallantas ruranankuta munasqa.

Huk watas, chay llaqtapiqa kuyayllawan papata tarpuqku, chakran chakransi papaqa sumaq kasqa. Chay watas papa puqurimuchkaptinña tutan tutan papa chakra urqkunapi sumaqta takispa achka runa puriqta asinraruqa uyarin, sapa tutas maypas qatipakunapaqhinarraq miskita takisqa qachwaqku asinrayuqqa nisqas: imaynataq chay runakunari mana ñuqata qayariwankuchu, nispas piñasqa sapa tuta puñuytapas tarinchi.

Huk punchawsi asinrayuqa runankunata qayaspa nin: yaw qamkuna puñunaykichikkama wakin runakunaqa munayta tutan tutan papa chakrapi takispa sumaqta qachwanku, manam ñuqatapas qayariwankuchu. Kunanmi qamkuna kunan tuta rinkichik chawpi tutata hinas pam lliwta maqamunkichik, maqaspam wischunkichik, nispas kamachin.

Chay tutas asinrayuqpa runankunaqa huñunakuspanku, paykunapas takistin papa chakraman rinku, aswanta asuykuptinkuqa aswansi papa chakrapi runakunaqa takinku, chaywansi runakunaqa piñakunku hinas pas maqanankupaq asuykunku. Asuykuptinkuqa llapa runas chakra chawpikunapi takistin tusuchkanku, asinrayuqpa runankunaqa asuykupas yanqamanta panayta/panyayta qallaykusqaku, paykunapas kutipakunsi, kuskamantas pananakusqaku/maqanakusqaku, chaynapis aryasqaku.

Paqarinmanñataq asinrayuqman willaq rinku panaspam/maqaspam arypamuniku, nispa, maymantaq ayqikurqakuri niptinsi, urqu qipamanmi ayqikunku nispas willanku. Asinrayuqqa allinmi chaytam munarqaku, sapa tuta mana puñuchiwan chikpaschu, nispansi asikuq hinas pas nin: chay maqanakamusqaykichik muhukunata riy chik, imallanpas qiparqamuychik icha yachachwan pikuna kasqanta nispas kachan runankunata, chay chakra patakunaman chayaruspanku qatipaptinkuqa tukuy niraq papakunallas qaqchi qaqchi, wischu wischu kachkasqa hinaptinsi huñuspanku asinrayuqman apamunku, manas asinrayuqqa qawarisqapaschu.

Chay watas asinrayuqqa sapa watahina achcka papata tarpusqa, ichaqa manas rurusqachu imaniraqtapas, manas mikunanpaqpas kasqachu, chaynapis asinrayuqqa altu misayuqman tapukuq risqa, chaypi altu misayuqqa papapa animanta qayachispa rimachisqa, chaypis papaqa

nisqa: “Yaw qanra, munankiraqtaqchu rurunaykuta, waknaniraqta maqachiwachkaspaykiku, waknaniraqta ñutuchiwachkaspaykiku, kunanmantachus kay chakrakunapi ruruykumanraq, wiñaypaqmi kay chakrakunamanta ripukuymanku, nispas rimasqaku.

Asinrayuqqa chayraqsi mancharikuspa llakikusqa, qunqurisqaraqsi waqaspa mañakusqa, ichaqa manapunis ñawpahinaqa ruruqchu.

Watan watan tarpuptinku mana allinta ruruptinsi, asinrayuqqa lliw runakunata qayaspa, sumaqta anqusaspa, waytakunawan yupaychaspa karu llaqtamanta papa muhuta apamuspa, wankawan, hatun raymita ruraspa tarpuqku, chaynata sumaqta uywaptinkuraqsi papaqa as asmanta rurusqa.

Watakunapa risqanpiqa, runakunapas sumaqtas papataqa, tukuy kawsaytapas uywaqku, chaynapi sumaq kawsay uywayta yachasqaku, asinrayuqpas chaymantas kawsay yupaychayta, allin uywayta yachasqa.

Mama sara

Mama saraqqa lliw urqu suyupi wiñaq kawsaymi, qatipaakunapa willakusqanmanhinaqa, mama saraqqa, Miksiku suyupi, Piru suyupis paqarisqa ñawpa pachakunapiraq, ñawpa pachamantaraqsi sara mamaqa kay pachapi kawsaakunata uywasqa.

Qatipaakunam nin, Pirusuyupiqqa yaqa 10000 ñawpa watataraqsi saraqqa rikurinman kasqa, ñawpa awilukunapa tiyasqankuta taqmaspas sarapa panqakunata, sarapa quruntankunata ima tarisqaku, yaqa 10000 ñawpa watamantaraqsi kanman kay qarapakuna, quruntakuna, chayraykum ninku Piru suyupim saraqqa ñawpaqta paqarinman karqa, nispa. Miksiku suyupi qatipaakunaqa yaqa 7000 ñawpa watamantaraq kaqtas tarinkumankasqa sarapa qarapankunata, quruntankunata, ichaqa ñawpaqtaraqsi kayta qatipasqaku hinaspa nisqaku: Miksiku suyupim saraqqa ñawpaqta rikurisqa, chaymantas tukuy nastinman mastarikusqa nispa, chaytam lliwpas yacharqanchik, kay watakunañam Piru suyupiqqa qatiparaqaku hinaspa ninku, manam chaynachu, Piru suyupim saraqqa paqarin nispa. Maypiña paqarispa, kay pachapiqa tukuy ruwastin llaqtakunaman, suyukunaman mastarisqam saraqqa.

Mama saraqqa qichwa suyukunapim sumaqta wiñan, tayta Apu, Mama pachapa atiyinwan, llapallan wawankuna chay sarata mikuspa kawsananpaq.

Sarata mana imapas sasachakuyman churananpaqqa, sara tarpuakunaqa yachayninchikmanhinam sarataqa qasaman, wayraman, uywachakunaman ima mallichinku.

Tukuy niraq kay pachapi kaqkunam kawsan hinaspa mikun, paykunam alimsusqaqa/ mallichisqaqa manaña kawsaytaqa qarqunkuchu.

Chaypaqmi Aputa Mama Pachata sumaqta rimapayana, paykunawan rimanakuspam ima kawsaytapas sumaqta qispichinchik.

Mama sara rakisqanku

Ayllunchikpiqa mama sarataqa rakichwanmi iskay kimsa yuyaymanaypi, kanmi:

- Anqusupaq mama sara
- Hampipaq mama sara
- Mikunapaq mama sara

Ayllunchikkunapiqa, chaynatam mama sarataqa rakinku, chaynapim sumaqta uywanakunchik. Sapa rakiypataqmi sara mamapaqa hukniraq kaqniyuqkuna, sarapas yachayninmanhina imapaq kasqanpas llusqsimun, chaymanhinam sara uywaqkunaqa imapaq kasqanmahina akllaspa tupaqnin pachapaq waqaychanku.

Anqusupaq mama sara

Taqi sara

Taqi saraqqa hukllapi iskay kimsa ratanasqa saram. Kay sapiqa chawpinpim huk hatun sara kan, muyuriqninpitaqmi achka uchuy sarachakuna, kay saraqqa yuraq sarapim aswan rikurin, kay sarapaqa quruntanmi pallqarqun, sapa pallqatataq sara kiruwan pachasqa.

Kay saraqqa aylluhinas, mamansi chawpipi, wawankunañataq waqtanpi. Chaymi kuyaywan ayllukana sara taqipa chawpinpi tiyachinku, utaq warkunku, sumaqllataña waytawan, llampuwan ima saminchaspas.

Kay saraqqa takyachin, kayna saraqqa rikurin aylluman sara rataptinmi, chaymi taqipa chawpinpi sumaqta tiyachinku,

manam ancha kay sarataqa mikunkuchu, taqi tukuptinpas wakinqa tarpuypaq anqusuta ruraspam chayman churapunku, chayna rurasqam saraqqa kuyayllapaq qispin.

Misa sara

Misa saraqqa sumaq saram, yuraq sara kachkaspam tawa kuchu puka sarayuq, waqtanpi churasqahina. Misa sarapiqa puka saram yuraq sarapa chawpinpi rikurin, kay sarataqa manam tipispapas qayllaschu tarin, allin sunquyuq runakunallamanmi rikurin.

Kay sarataqa manam mikunkuchu, istaw/ ancha maskasqam kay saraqqa, tukuy anqusupaqmi kay sarataqa allinninta maskanku: wischupapaq, anqusupaq, qayapanapaq, lliw hampipaami kay saraqqa. Manam kay saraqqa llumpaychu rikurin, huk iskaychallam sapa chakrapi, chaymi istaw/ ancha lliwpa munanan.

Misa saraqqa almirun sarallapim rikurin, manam muruchu sarapiqa rikurinchu, ñawpamanta pachapas misa sarataqa almirun sarallapim maskanku, chaytaqmi hampipaapas allin.

Kuti sara

Kuti saraqqa almirun sarapim rikurin, kuti saraqqa sutillam kirunkuna sikinman ñawchi puntachakuna sikinman qawaq, kay saraqqa manam qayllas chakrapichu nitaq qayllas sarachu, huk iskaychallam rikurin.

Kuti saraqqa hampiqkunapa munananmi, kay sarawanmi ima mana allinkunamantapas, mana allin rurasqakunamantapas kutichinku. Kay sarataqa manam mikunkuchu waqaychankun ima unquymantapas hampikunankupaq, hinallataqmi taqipa waqtachanman churanku ima mana allinkunamantapas harkanapaq.

Kuti sarataqa manam qayllaschu tarinku, sumaq sunquyuq runakunallam tarin hinaspan sumaqta waqaychanku hampipa nispa.

Muhu sara

Muhu saraqqa sumaq sarakunam, allim puqusqa, chaymi kanan hatun chuqllukuna sumaq chiw niraq wachuyuqkuna, chaytataqmi sumaqta chakipachispanku sumaqta waqaychanku; chay waqaychasqankupa pachanmanmi ukunman hayaq uchupa sirkanta churanku, ima urupas mana yaykunanpaq, manataqmi qaripas apaykunmanchu, warmillam qala chakikuykuspa waqaychan, apukunatam mañakun, mama saratapapas sumaqta rimapayan. Chay waqaychasqapim tarpuy chayamunankama saraqqa puñun; chaymantam tarpuy chayamuptin rikcharichina, warmillataqmi kuyakuyllawanña urqumuspa iskun, manam sarapa sikintawan umantawanqa iskunachu.

Muhu sarataqqa warmillam waqaycham hinallataq hurqumunpas, mana qaripa tupasqan kananpaq. Muhu saraqqa sapan sipas warmihinam, allpapa sunqunman yaykun, chaymantam qaripa llamkayninwan sumaqta wachayta qallarín. Wiñaspapas chakrapa wachunkunapi chiw niraq wachukunataqmi kanan. Hinallataqmi muhupaqa chusu sarakunataqqa manam iskunachu. Chaynallataqmi muhu sarataqqa sumaqta rimapayanku, mama saraqqa uyarikunmi, yachantaqmi pi kuyasqantapas, chiqnisqantapas.

Hampipaq mama sara

Uhupaq hampi

Ayllunchikkunapiqa ima unquypaapas kampunim hampikuna, lliw kawsaykunapas ima unquyllatapas hampinpunim, chaymi huk niraq mama sarapas hampi.

Yuraq almirun saram hampi uhupaq, yawartaña tuqaqtapas almirun saraqqa allinyachinmi, chaypaqmi suqta hatunnin yuraq sarapa kirunta ninaman kankaspa, mana hamkaspa/ kamchaspa, ichaqa ninaman kankaspa chamchana, chaytam yuraq hawastawan huk tasa timpuchkaq yakupi chulluchina hinaspam miskichana kankasqachayuqta upyana sapa yakunayakuptin.

Kay hampiqqa ñawpa awilunchikkunapa sumaq yachayninkuna, chaynata ruraspam hampikuqku. Manaraq sarata kankachkaspam sumaqta sarataqa rimapayana, mama sara qamya sumaqta hampiykuwanki, kallpaykiwan kallpachakuspaychiki riki allinyasaq, nispa.

Chullipaq hampi

Chaynallataqmi saraqqa chullipaq hampi, chulli hapikuqtiñqa puka qurunta muruchu saratam maskana, puka qurunta muruchu saram kusa chullipaq, chaymi allinyachin.

Chullipaqqa puka qurunta muruchu sarapa quruntantam maskana, chaytam kañaspasapa chulli hapiwaptinchik qusñichanta musmina/ samana, hinaspapas muruchu sara kankasqatam timpuchkaq yakupi chulluchispa upyana, yukalito rapichayuqta, miskichana kankasqachayuqta, chaymi chullitaqa utqaylla qarqurqun.

Mikunapaq sara

Almirun sara

Almirun saraqqa urqu suyupim quñi wayqunkunapi wiñan. Manam ancha llumpay hatunkunatachu wiñan, wirunpas sumaq miski yakusapallañam.

Tukuy niraqmi kan, kanmi yuraq paraqay, sintu, yawri niraqkuna, kirunkunam hatunkuna mutipim miskillaña. Almirun saraqqa hamkapipas/ kamchapipas mikunapaq allillantaqmi. Kay saramantam sumaq chuchuqapas yuray yuraqraq qispin.

Kay saraqqa, unaychapim puqun, tarpusqamanta yaqa qanchis manachayqa pusaq killapim sumaqta rurun. Kaspaga yaqa pusaq killapim puqun, tumpam qichqapiqa suqta killapi,

wakinpitaqmi tawa killapi puqumun, rutusqapas arkupim puqupachaykunraq.

Muruchu sara

Muruchu saraqqa urqu suyupim quñi wayqunkunapi wiñan. Kay saraqqa sumaq qasñuniqllam tullun, kusam panqan uywakunapa mikunanpaq, istawtam/anchatam wakapas munan, manam ancha usuchinchu. Wirunpas mana ancha yakuyuqmi, wakinqa hukniraq qiwa qiwa, kay sarapa wiruntaqa manam ancha runapas wirunchu.

Muruchu saraqqa lliwpas qillu kiruyuqpunim, kanmi qillu paraqay, puka qurunta, kumun muruchu chaykuna. Muruchu saraqqa chuchullañam, chaymi kay saraqqa kusa wallpapaq, wallpapas kay sarata mikuspaqa manam kutillachu mikun. Kay saraqqa sumaqmi mutipi, ñutullam kirunkuna, ichaqa mutipipas sumaq miskim. Muruchu saramanqa manam ancha kurmu hupas haykunchu, chuchu chuchum chaymi kurmu hupas unaypi yaykun.

Kay saraqqa, utqayllam puqumun, tarpusqamanta yaqa pichqa suqta killallapim puqumun, chaymi kay sarataqa chuchinpi pas tarpunku, qipataña almirun saramanta yaykuchkaspapas yaqa chay pachallapim puqumun, qichwanniqpiqa llallinraqmi almirun saratapas.

Hatun sara

Kay saraqqa yaqa almirunhinam, ichaqa chuchuniqmi, mutipaqmi kusa, manam llumpay muruchuhina chuchuchu, hankapipas tumpay chuchum, kay saraqqa wallpapaqpas, mutipapaqpas allinmi. Yuranpas hatunkunam raku tulluyukuna,

chuchuniqmi uywakunapa mikunanpaqpas. Wirunpas mana ancha yakuyuqmi, wakinqa qiwa niqmi, chunqanapaq wirunpas sasa maskaspa tarinan.

Hatun saraqqa tukuy niraqmi kan, kanmi qillu sara, yuraq sara, chiqchi sara, uqi sara. Hatunkunam chuqllunpas, kirunkunataqmi uchuykiraqkunalla, yaqa muruchu sarapa kirunhinalla. Kay sarataqa yunka wayqkunapim tarpunku, karu karupi muhuspa, llumpay hichpallapi muhurqusqaqa llumpaytam mastakun, manam kay sarataqa hallmanachu, ispulasninkunam hatunkuna chaymi allinta hapipakun.

Hatun saraqqa, utqayllam puqumun, tarpusqanmanta yaqa tawa, pichqa killallapim puqumun, chaymi kay sarataqa parallawan tarpunku, mana qarpanam kay saraqqa, aswan utqaymi almirun saramanta, muruchu saramantapas. Manam qichwa allpakunapiqa ancha qispinchu, yunka suyukunallapim sumaq qispin.

Chullpi sara

Chullpi saraqqa almirun sarahinam urqu suyupi quñi wayqkunapi wiñaq. Tullunkunapas almirun sarapawan niraqllam, aswanqa tumpay uchuykunallatam wiñan. Wirunpas almirun sarawan kaqllam, wiruntapas kusatam uywakunapas munan.

Chullpi sarapapa raku quruntayuqmi, suytu yuraq, chilay chilay kiruyuq saram. Kirunkunaqa puntan kutirisqacham, chatasqaman rikchakuqhina. Manataqmi wakin sarakunahina sumaq wachunpichu kirunpas, chapu churasqahinam rikukun. Kay saraqqa /kamcha saram, /kamchapim miskillaña. Chambralla kutaykusqam kusa payqupipas, yaqa arushinaraqmi patanpas.

Kay sarataqa INIA nisqapas allintañam lliw tiqsi muyuman riqsichichkan, "INIA

622 chullpi sara” nispam suticharqunku, kay sarataqa hawa suyukunamanñam rantikuchkanku, chaymi chinkasqanmantaña kaqmanta rikurimuchkan. Kay saraqqa almirun saramanta tumpam utqaymanmi puqumun, chiripi, qichwapi tarpusqa kasqanmanhinam puqumun.

Kulli sara

Kulli saraqqa, urqu suyupim quñi wayqunkunapi wiñan. Tullunmanta pacham yana, rapinpas yana tulluyuqmi, manam ancha hatuntachu wiñan, yaqa runa chinkaykuqllam. Wirunpas almirun sarapahinam miskillaña, ichaqa sasa maskanam mana ancha yakuyuqmi, waki wakillanmi yakusapa.

Kulli saraqqa yanam, quruntampas kirunkunapas yanapunim, kay sarataqa yakupi timpuchispam upyana, kusallañam kulli saraqqa tukuy unquypaq, sapa kuti upyasqaqa sumaqllatas yawarninchikta kurkunchikman apaykachan; hinaspapas wakin sarakunamantaqa aswan kallpayuqsi, kansi B1 kallpan, B2 kallpan, vitamina B5 nisqakuna. Huk kallpanchaqninkunapas kansi, chaysi kay saraqqa ancha maskasqa, chayna kachkaptinpas manam anchatachu tarpunkun, asllatam tarpunku, manataqmi achkanpiqa rantinkutaqchu.

Kulli saraqqa tarpusqam tumpa qilla niraq, tarpusqamanta yaqa qanchis - pusaq killapim puqumun, chiripi, qichwaniqpi kasqanmanhinam puqumun. Sumaq wanusqa chakrapim allin qispim, mana chayqa manam ancha qispinchu, samachispa, sumaqta wanuspam tarpuna.

Sara huqariy

Sapa ayllupim huk niraqkama sara huqariypas, maypi kasqanmanhinam huqarinku, ichaqa yaqa qayllasmi sumaqta mama sarata rimapayaspa, apukunaman, mama pachaman tinkarispa, anqusaspa sara huqariytaqa qallarinku.

Sara sumaqta qilluyaspa puquptinmi sara huqariy qallarín, allinña huqarinapaq kaspaga sutillam wakin sarakunapa chuqllun wayunkan, tullunmanta chuqllunkuna wayukun, wakin

sarakunapas waqtakachakun, rapinkunapas yaqa qayllaspam
chakisqaña qawakun, chayna kaptinqa sara huqariymi qallarín.

Yaqa qayllas llaqtapim sara huqariyqa, sara
rutuywan qallarín, puqumuptinmi aynipi minkapi
sarata rutunku, sapakamam rutunayuqkama sayarinku
hinaspam wachun wachun sumaqta tulluntinta rutuspa
huñunku, rutusqankumanhinam sumaqta huñumunku,
mastakusqankunatapapas huqarispas rutusqanku muntunman
churanku, chaynatam sumaq chuquchasqachatakama
kamillukunapi saqimunku chakra rutunankukama.

Rutuyta tukurquspaqa, arkutam sayachinku, chaypaqqa
chakrapim sumaq pampachata maskanku, chaypim sumaqta
sayachinku. Sara arku sayachinanpaqqa huk marqay saratam
sumaqchata hapiykuspa sayachinku, huk chay marqay
sarata hapiptintaqmi wakín sara huñuqkuna sumaqchata
muyuriqninmanta qimimunku, allin sayanankama, chayta
sayarqachispam muyuriqninmanta qimispas qimispalla, lliw
rutusqanku sarata huñumuspa sumaqchata churanku. Arkuman
huñuspaqa sapa qipita, manachayqa marqayta churaspam
sumaqchata chiqichispa uma parwanta ñitiykuna, chaynapim
sara arkuqa sumaqchata sayan.

Sarataqa, killa purapi kachkaptinmi rutuna, purapi rutusqa,
arkusqa tipisqa kaptinmi mana ancha kurmu hupas tupanchu,
manachayqa utqayllam kurmu hupas yaykuykun pacha,
purapi rutusqa saraqqa allin llasayniyuqmi, chaymi ñawpa
awilunchikkunaqa purapipuni, manachayqa puraman killa
aypaykuchkaptin rutuchiqlu. Purapi rutusqa sarapa panqanpas
manas ismun pachachu, chaynakunata ruraspam ñawpa
runakunaqa sumaqta ima kawsaytapas uywaqlu, killata
qawaykuspapunim ima kawsaytapas huqariqlu, kunan
pachakunañam qunqachkanchik.

Sara arkutaqa yaqa hunkallam sayachinku, sarapa panqan
mana llumpayta chakinanpaqmi sayachinku hinaspapas
arkupim sumaqta saraqqa puqupaykun, chayna rurasqam allin

muhupaqpas allin puqusqa; hinaspapas arkupis saraqqa paykuna pura rimapayanakunku sumaqlla wasiman ripunankupaq, mana chayna rurasqaqa, sarapas wasimansi ripun mana animantin hinaspa utqaylla tukukapun, chaynapiñataq sara tarpuqkunapas muchuyman chayanku.

Arkupi sara puqparquptinmi sarataqa tipina, chaypaqmi kaspichamanta sumaq ñawchiy ñawchi tipinata rurakuna sumaq makiman yaykuq watuchayuqta, chaywan patan muyurimanta huk hukllamanta tipiyta qallarinku, tipiyqa sumaqta qarapanmanta sarapa chuqllun huk hukllamanta hurquymi. Sarata tipispaqa sumaqtam qarapanta hurquna, sarapa qarapanqa urpipa rapranhinas, chaysi mana allin qarapasqaqa saraqqa pawarikuqhinarraq utqaylla tukupun, chaymi sara tipiypiqa sumaqchata qarapanku.

Sarata tipiyta tukurquspaga uywakunapim sumaqta wasipa hichpanman astanku, chaypim sumaqta kaspikunawan sayachispa sarapa panqanwan muyuchispa sara masanata ruranku. Chaypim masasqa sumaq chakin. Ñawpaqtaqa sumaqtam mastana, chakisqanmanhinataqmi tikrapayana sumaq chakinanpaq. Allintaña chakimuptinqa sumaqtam wachurqunña, chayna rurasqan saraqqa taqipi, chakrapi muntusqapas mana ismunchu. Sarata chakichispam, llullunkunata akllaspa, ismusqankunamanta akllaspa iskuna chuchuqapaq hinaspam sara mastasqapa patanpi chuchuqatapas chakichina.

Sumaqta sara chakirquptinmi akllaspa waqaychana. Chakichisqata huñurquspam akllanaña muhupaq, wallpapaq, mutipaq, humintapaq, rantikunapaq ima, chaymanhinam waqaychana asnaq qurakunawan: muñawan, yukalituwan ima pachanchaykuspa.

Ñawpa awilunchikkunaqa chaynatam ima kawsaytapas waqaychaqku, sumaqta akllaspa, chakichispa qurakunawan harkachispa, manataqmi usuchiakuchu, chaymi paykunamanqa ima kawsaypas rataq hinaspa tarpuqtinkupas

sumaq qispin. Kay yachaykunatam qunqachkanchikña, hinaptinmi ima kawsay llamkasqanchikpas mana anchañachu qispin. Nitaqmi kawsaykunawan rimaytapas yachanchikñachu, aswanmi kawsaytapas ima mana allintapashinaña qawanchik. Chaymi mana allinchi.

Sara huqariypaq musyachikuqkuna

Sara uywaypiqa tukuy musyachikuqkunam kan, paykunam uywaysiwanchik rikurimusqanmanta sara tipinakama, wakinmi kaykuna:

Tiwti pisquchakuna

Tiwtichakunaqa uchuy qillu qasqu pisquchakunam, paykunam achkanpi purinku, tiw, tiw, tiw nispa waqastin.

Manaraqpas sara tarpuqqa ñawpaq chuqllu rikurimusqantapas musyanraqchu hinachkaptinmi tiwtikunaqa ña mallirqunña hinaspam kusiqaña pawaykachanku, chayraqmi sara tarpuqqa musyaspa chuqllu quñichinanpaq maskan.

Tiwtichakunaqa chuqllu puquchiwanmi parischan hinaspachuqllu puquchipa chayraq rikurimuq sarachakunata sillpaptin paykunapas maskapakunku puchuqchankunata hinaspas sara rikurimuptinqa lawanuspa sisanpas puqurimunmi chaymi tiwtikunaqa pay nillaña sara rikurimuptinqa mikunachankuta maskaspa purinku hinaspataq chuqllupa rikurimusqantapas musyachinku.

Chuqllu puquchi pisqukuna

Chuqllu puquchichaga uchuy yuraq qasqu yana qañu wasa pisquchakunam, paykunam chayraq rikurimuq chuqlluchata maskaspa purinku. Sara chakrakunapim paykunaqa ñawpaq rikuriq chuqlluchakunata mallinku pacha, mana pipa rikusqantam paykunaqa tarirquspa mallirqunkuña, chayta qawaspañam sara tarpuqqa chuqllu rikurimusqanta musyan.

Chuqllu puquchiqa chuqlluta mallirquspaqa sutillam kusillaña sumaqta sara chakra ukukunapi pawaykachanku, manaraq

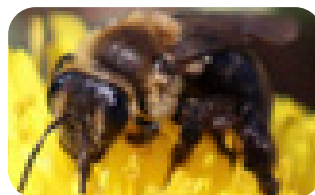
mallispaqa manataqmi rikurinkupaschu, chaymi sara llamkaq runakunaqa chuqllu puquchita pawaykachaqa chakrapi rikuspaqa: "ñam chuqllu kachkanña, sutilla chuqllu puquchi pawaykachachkan", nispa ninku.

Chuqllupa rikurimusqanta maskaspa, ñawpaqta malliptinmi chuqllu puquchiwan kay pisquchataqa sutichanku, sara chakrakunallapim yachan, chuqllu rikurimuptillantaqmi pawaykachanpas, mana chayqa may munti ukukunapicha mikunachanta maskaspa pawaykachakun, mana rikunam.

Ururunquy

Ururunquyqa yana pawaq urukunam, sachakunapi miski ruraq urukunam, kay urukunaqa yanqa turyasqaqa ullukunmi millaytam nanachikun. Kay urukunaqa sarapa puqumusqan pachakunam miskita ruranku, waytakuna suqusqankuwan, chaymi sara rikurimuptinpas maskanku chuqllupa chukchachanta suqunankupaq.

Sara chuqlluyuaña kaptinqa, chuqllupa chukchachanpim muyunku hinaspas chayraq rikuriq chuqllupa asnaychanta chukchachanpi apanku, chaymi kay urukunaqa wawa chuqlluchakunata maskanku hinaspa chakrakunapi chuqllu rikurimuptinqa sutilla pawaykachanku, chaynatam sara tarpuqkunata chuqllu rikurimusqanta musyachinku.

Sarapa yuran

Sara puqumuptinqa, sutillam yuran rapinkuna qilluyamun, sarapa chukchanpas yuraq wawa chukchamantam yana chukchaman tikran, chaymi chukchanta qawaykuspa ninku: "ñam chuqllu rikurimuchkanña, sutilla chukchanpas yanayamuchkanña", nispa.

Sarapa yuranqa manam chayraq chuqllu rikurimusqallantachu musyachikun, sara rutunaña kasqantapas musyachikullantaqmi, chaymi saraqqa rutunanman aypaspaqa

chakimun, kayman chayman waqtakachakun, wakinqa chawpi tullunmanta qiwchikun, chayna kaptinqa ñam saraqqa rutunaña.

Sara uywaypiqa kampunim chayna musyachikuqkuna, ichaqa sapa llaqtapim hukniraqkuna kan, aswanqa qunqachkanchikmi chay musyachikuqkuna qawaytapas, imatapas llutanllatam rurachkanchik hinaspataqmi mana ima kawsaytapas allintaqa qispichinchikchu.

Sara huqariypi yachaykuna

Ima kawsay huqariypipas kanpunim tukuy yachaykuna, kawsayninchikmanhinaqa tukuypas kawsaqmi hinallataq yachayniyuq, chaymi tukuy willakuykunata imayna kawsayninchik risqanmanta apamuwanchik. Chaynapim sara huqariypiqa kan:

Kallapi

Sara tipiypim sarakunapas tukuy imayna rikurin, chay huk niraqkuna rikurispami imamantapas willawanchik. Wakin chuqllukunapiqa kallapim rikurin. Kallapiqa sarapa kiru tiyanan mana sarayuq rikurin wayqu chaytam kallapiwan sutichanku.

Llumpay kallapi sara tipisqapi rikuriptinqa, sarayuq manachayqa huk kaq ayllun wañukunantam willawanchik. Saraqa yachanmi chay wasipi alma kananta hinaspam istaw/ ancha kallapi sarakunapi rikurin.

Upatu sarapi rikurimuptin

Chaynallataqmi sara tipiypiqa upatu sarapi rikurin, upatuqa sarapa kirunpa rantipim yana tisunhina wiñan, llullunpiqa yana qawllim, puqusqanmanhinaqa uchpayamunmi. Huk chuqllupim huk iskay rikurin, sarapa wiñasqanmanhinam upatupas wiñan.

Upatu llumpay sara chakrapi rikuriptinqa, qayllasmi ninku chakrayuq unqunanpaqmi, nispa. Saraqa chakrayuqpa imayna kanantapas yachanmi hinaspanmi tukuy imaynanpamanta willamuwanchik, chaytam chiki ninku. Saraqa willamuwanchik manan millay kaspachu, aswanqa ima mana allinmantapas

harkachikunanchikpaqmi, mana ima sasachakuymanpas chayananchikpaq.

Llumpay sara qispiptin

Sara llamkaqkunaga qawankutaqmi imayna sarapa qispisqanta. Mayninpiqa sara chakrapiaqa saram llumpay allinta qispin, wakinpapas mana allin qispichkaptinmi chiki kaspaga hatunlla chuqlluyuq qispin, chaytam ninku, kay saraqqa tarpuqninpa umanñam, ninku.

Sara hatunkamalla qispiptinqa sara tarpuq, mana chayqa ayllun wañunanpaqmi nispas ninku, chaytapas saraqqa yachaspam willawanchik imamantapas allichakunapaq.

Llaqtakunapi sara huqariy

Saraqqa qayllas llaqtapi wiñaqmi, kanmi sara: yunkapi wiñaq, qichwapi wiñaq, urqu suyupi wiñaqpas. Tukuy hinastinman mastarisqam mama saraqqa, chaymi sara huqariypas sapakamapi hukniraqkuna, maypi kasqanmanhina.

Makinawan sara huqariy

Hawa llaqtakunapiqa, chaynallataq Piru suyupipas chala suyupi, sara tarpuqkunaga hatun makinakunawanmi sarataqa huqarinku, chaymi chay makinakunaga sara chakraman rispa patallanmanta kuchustin, panqanta uywakunapaq ñutustin, sarapa chuqlluntapas hatunninta runapa mikunanpaq akllaspa, uchuyntataq uywakunapa mikunanpaq akllaspa wayqaman churastin utqaylla purirqun.

Kay makinakunaga, llapa runapa ruranantam utqaylla rurirqun, hinaspapas sumaq akllasqata waqaychaykunallataña, manachayqa rantinakunallataña ruran. Kay sara tarpuqkunapaqqa manam ñuqanchikpaqhina llakikuyniyuqchu, manam paykunaga mama sarataqa kuyapayankuchu chaymi chaynata ruranku.

Yunka suyupi sara huqariy

Yunka suyupi sara tarpuqkunapas manam urqu suyupi hinachu sarataqa huqarinku, paykunaga, sara puquspa

chakimuptinqa hina sayaqllapim wayqakunaman tipirqunku
hinas pam wayqakunapi wasinkuman waqaychanankupaq
apanku.

Yunka suyupiqqa manataqmi unayqa waqaychankumanchu,
utqayllam kurmu hu tukurqun, chaymi yunka suyupiqqa iskay kutita
watapi sarataqa tarpunku hinaspa mikunallankupaq asllata
waqaychanku, wakintaqa qaturqunku pacham. Manam yunka
suyupiqqa taqitapas tiyachinkuchu wayqakunallapim asninta
waqaychanku mikunankupaq, wallpapaq ima.

Urqu suyupi sara huqariy

Urqu suyupi sara tarpuqkunaqa hukniraqtam huqarinku,
kaypiqa ñawpaqtam sarataqa puqurquptin rutunku,
ruturquspam arkupi puqupaykachinku 10 punchaw ima,
chaypim saraqqa sumaqta puqupaykun manataqmi panqanpas
ancha ñutukunchu.

Arkupi puqupaykuptin ñam patallanmanta tipinku,
sumaqta panqanta masaspa. Sumaqta tipirquspam wasipa
hichpanman apaspa mastanku sara panqawan muyurqachispa
chakipaykunapaq, sumaqta chakirquptintaqmi akllaspa
waqaychanku watantin mikunankupaq, chaymi mana sara
utqayman tukunanpaq sumaqta sarapa animanta qayasqa
taqita takyachinku.

Sarata waqaycharquspam panqatapunitaq taqinku,
taqipa panqaga sumaq chakisqam kanan, manachayqa
taqisqapim chawpinmanta ismun hinapinmi uywakunapas
mana munankuchu. Panqataqa sumaqtam taqinku uywakuna
chakiy pachapi mana ancha mikunam kaptin chaywan
kawsanankupaqmi, hinallataq yapuypi yuntapa mikunanpaq
taqinku.

Sara waqaychay

Sara waqaychaypas chaynallataqmi, maypi
kasqanmanhina. **Makinakunawan sara huqariqkunaqa,**
chakramanta huñurquspallam qaturqunku, manañam sarataqa

waqaychankuchu, waqaychayqa qullpipaqmi nispam paykunaqa ninku hinas pam qatunku pacha.

Yunka suyupitaqmi llumpayta kurmu hu tukuptin mana ancha waqaychankuchu, kanmi kunanqa asnaq pastilla sara waqaychanapaq, chaywan churasqapas yunka suyupiqqa, quñi kasqamraykum kurmu hu yaykunpuni, hinaptinmi asllata wayqakunallapi waqaychanku, aswanmi iskay kutita watapi sarataqa tarpunku.

Urqu suyupi sara tarpuqkunañataqmi, sarataqa sumaqta waqaychanku, chaymi mana utunanpaq ñawpaqtaqa sumaqta tikra tikraykuspa chakichinku, sumaq chakitam waqaychanku. Ñawpa yachaykunamanhinaga sumaqtam taqita kinuwapa, manachayqa rihupa tullunmanta awaaku, chaypim waqaychaaku. Sumaq uyayuq hatun sarankunatam wanllapaq akllanku, chay sarakunatam sumaqta rahuwan, aqawan, kuka kintuwan anqusaspa takyachita tiyachinku.

Sara waqaychanankupaqa, ñawpaqtam taqipa pachanman qapaq qurakunawan (muñawan, yukalituwan, markuwan ima) mastanku, hawanmanñam sarata akllaspa taqinku, muhu sarataqa huk taqipi waqaychanku, huk taqipitaqmi mikunapaq, qatunapaq sarakunata, chay taqipim takyachita tiyachinku. Ñutuntataqmi markapa kuchunman tawqanku/churanku chaymantam as asmanta wallpaman, kuchiman ima qaranankupaq hurqumunku.

Qawasqanchikmanhinaga, sara waqaychayqa manam huk niraqllachu, maypi sara llamkasqankumanhinam sara waqaychaypas tikran, ichaqa lliw urqu suyupim sarataqa yupaychanku, mama sara nispam sumaqta uywanku, mama sara ninkum mikuchiwaspanchik uywawasqanchikmanta.

Saramanta huk mikuykuna qispichiy

Saramantaqa wakin kawsaykunamantahinam huk mikuykunata qispichina, chaynapim maypi tiyasqanchikmanhina ruranku:

- Chuchuqata
- Wiñaputa
- Hakuta ima

Chuchuqa ruray

Chuchuqaqa llullu saramanta rurasqam, sumaqmi qispin allinta rurasqaqa. Chuchuqa rurasqayki sumaq qispinanpaqa qatiq yachachikuq qillqata qatipaspa ruray:

- Ñawpaqtaqa sara tipiypi llulluchanta utusqankunamanta akllay.
- Akllasqayki sarata iskuy.
- Iskurquspa hatun mankapi yanuy.
- Manaraq llumpayta patarquchkaptin ninamanta hurquspa chiriyachiy.
- Quñi quñillataraq yanusqaykipa yakunta chumaspa qasaman mastay.
- Iskay kimsa tuta qasaman mastay sumaqta qasa hapinankama.
- Qasa allinta hapirquptinqa rupaypi chakichiy.
- Allin chakiña kaptinqa wayqakunapi waqaychay.

Chuchuqaqa allin qasapa hapisqanmi sumaq chuchuqaqa, yanukusqapas sumaqtam punkin, mana qasachispa chakichisqaqa chuya chuyallam yanukusqapas.

Qasaman masanapaqaqa sumaqtam qasata mañarikuna: “mama qasa qampa kallpaykiwanyá kay chuchuqaqa sumaq qispirquchun” nispa. Mana sumaqta rimapayasqaqa qasapas piñakunmanmi, chaymi chuchuqa mastasqa tuta sullamunman hinaptinqa mana kallpayuqmi chuchuqapas ismusqahina qispinman. Chuchuqaqa qasapa rupaypa kallpanwanmi allin qispim, mana paykunapa yanapakuyninwan manam chuchuqaqa qispinmanchu.

Wiñapu ruray

Wiñapuqa sarata sulluchispa chakichisqam, allin kallpayuqmi tupaqnin killapi, tupaqnin qurakunawan mastaspa rurasqa.

Sumaq wiñapu qispinanpaqqa kay yachachikuq qillqata qatichispa rurasgam:

Ñawpaqtaqa muruchu sarata akllay, wiñapupaqqa utusqa sarankunapas allinmi.

- Iskusqa sarata huk tuta yakupi chulluchiy.
- Quñirichiq rapikunata (chamanata, chillkata, pawkata) huñumuy.
- Huñusqayki qurakunata sumaqta mastay.
- Akllasqayki sarata yakuwan challay.
- Yakuwan challarquspaqa rapikuna mastasqaykiman nuyuchisqa sarata mastay.
- Sumaqta mastarquspa hawanman quñirichiq qurakunawan pakay, hawanmantaq puñunawanpas imakunawanpas qatay.
- Qataspa puñuchiy yaqa 5 punchaw ima, sumaqta sullurimunankama.
- Qayllas humpiriramuptinqa aspispa chakichiy.
- Sumaqta chakirquptinqa wayqakunapi waqaychay.

Chayna rurasqaqa sumaqmi wiñapuqa qispin, aqasqapas asllam sumaqta puquchin hinaspapas sumaq miskim maypas upya upyaylla, chaynatam wiñaputaqa rurana.

Saramanta willakuykuna

Mama sarapa ñakariynin

Huk llaqtapis mama sara waqastin wischusqa wasi kuchupi tarikusqa; punchaw punchawsi rupaypi kankakun, chiripi katkataykun, parapi nuyuykun ima; manas pipas qawarisqachu, aswansi wasiyuqpa warmankunapas hawanpi sarustin ima pukllaykunku.

Mama saraqqa ñakakunsi kay ayllupi tiyapakusqanta: “imay pachallaraq kay aylluman chayarqamurqani kayna niraq ñakarinaypaq”, nispas waqasqa, huk ayllu aylluchakunampaq

suyallan, payman rataykunanpaq. Chayna kachkaptinsi, chay wasiman huk purikuq payacha chayarqusqa hinaspa samapakusqa; chaypis mama sarataqa tukuy kuchupi qallasqata, wischusqata rikurquspa utqayman qipinta uraykachispa kayhinata nistin pallayta qallaykusqa:

–Piraq mama sarallayta ñakarichin, kaynataqa wikapanku.

–Llaqtayman mama sarallay rataykunki, ñuqawan llaqtayman ripukusun. Nispa.

Mama sarataqa wayqanpa patanpi kipuykuspansi qipinpi waqaycharparisqa. Mama saraqqa chayraqsi lliklla ukupi kisisqa kayhinata nisqa:

–Nakarichiwaqniy ayllutaqa uychusaqmi.

–Mamallapa chakranpim kawsakusaq –nispa.

Chaymanta pachas chay llaqtataqa mama saraqqa ñakasqa; tarpuptinkupas manas allintaqa qispiqchu, yanqañas chay ayllupi tiyaqkunaqa wakin mama sarapa sumaq qispinan allpakunata munapakunku.

Kunankamapas, chay ayllupi tiyaq runakunaqa, sarata munapakuspas tiyanku, sara tipiy pachapis, sara huñukuq purinku, llapan sara llamkaqkunata mañakuspa.

Sara tarpuqmantata

Huk ayllupis kuyayllapaq sara tarpuy yachay runa tiyasqa, Kawkas sutin kasqa. Kawkaqa, Arhama llaqtapi allin riqsisqa maqtas kasqa, taytanmantas chakrapi llamkayta yacharqusqa, payqa manas rimayta atiqchu.

Llamkananpaq aqata haywasqapas: “¡Rutkin!, ¡rutkin!, ¡rutkin!”, nispa tusuykusparaqsi Mama Pachaman, Tayta Apuman tinkaykuspam upyaq, chaymantas llamkaytapas qallarin, chaytaqsi llumpayta saranpas chuqllun, sapa punchawsi chakranpa patanta muyurin, “¡Kiku!, ¡kiku!, ¡kiku!”, nispa takistin, takistin, sunqunpiqa lliw kawsaykunawansi rimanakun, apukunapas kuyansi.

Kawkaqa, tukuy niraq sara tarpuytas yachan; /kamchapaq uqita, chullpita, kumpitita; hinallataq mutipaq: yuraqta, sintuta, qillu parqayta, chaymanta yaku upyanapaq: kulli sarata, chaynallataq tamalpaq: anti sarata, kantaqsi wiñapupaq: qillu muruchu, puka muruchu sarankunapas; hampipaqtaq: kuti, misa sara, ima.

May pacham chuqllu rikurirgamuptinqa, mamanta chakraman pusaspa hatun chuqllukunata qiwchimun, kuyakuyninta rimarispas, mama saralláy, qampa ruruykiwanyá wawaykikuna kawsachun, yupaychallaykikum mamalláy, nispa. Chaywantaq mamanqa manka mallichiyta rurun, hatun mankapi timpuchispansi apukunaman, mama pachaman haywarin, tukuy sunqunwan rimarin: “¡Apu taytalláy!, ¡Mama pachalláy! Kay mikuy quykuwasqaykikumantam anchata riqsikullaykiku, yupaychayallaykiku”, nispa. Chaymantam, hichpanpi tiyaq runa masinkunaman mallichin, chaysi llapan runaman aypan, aschallawantaqsi saksankupas. Kawkatapas marqaykuspas mamanqa riqsikun, chaynatas llapan ayllu miskita mikunku.

Chay ayllupiqqa, lliw runakunas warmankutapas kawkata qawachinku, payhina sara llamkaq kanankupaq.

Uywakunapa millwanmanta pacha ruray

Ayllunchikkunapiqa, ñawpa pachapipas, wakinqa kunan pachakunapas, millwamanta pachanku rurakuyta yachankuraqmi, chaypaqmi uywakunata millwanpaq uywanku, uywankun: uwihata, llamata, paquta ima.

Pacha ruranankupaqqa, uywakunapa millwantam huk kutillata watapi rutunku, killa puraman haypaptin rutunku, purapi rтусqam millwaqa sumaq puqusqa, pacha rurasqapas mana tukunchu.

Millwa rutunankupaqqa sumaqtam mama pachaman, apukunaman anqusanku hinas pam allin makiyuq runata maskanku rutunanpaq, mana allin makiyuq runa rutuptinqa sasatam millwa chikllin, chaymi allin makiyuqpuni rutunan. Millwa rтусqa punchawqa, sara lawa apitam mikuna, apita mikusqam millwaqa pipucha chikllimun, mana chayqa millaytam pilakun.

Millwamanta pacha ruranankupaqqa, ñawpaqtam sumaqta taqsanku, taqsarquspan chakichinku, chakirquptintaqmi puchkanku. Puchkarqus pam kawpunku, kawpuyqa iskaychaspata tullkiymi, chaynarquspañam tiñirqunkun/ukumaykunkun munasqanku niraqman tikrananpaq.

Sumaq tiñisqa/ukumasqa qaytutam kururanku, kururarqus pam allwinku, chaypim ima pallaycha kanqa chaykunata churanku. Allwirquspaqa illawitam huqarinku hinas pam awayta qallarinku.

Awaqa wañukuq runakunata, chiki runakunatam riqsin hinas panmi, paykuna qawaptinqa, qawaykuptin pasaypata rawikuspa chapukun, yanqallamantam chapukun, wayukun ima hinaptinmi awaqpas ñakarín, chaymantapas manam ancha allinchu qispim. Chaynata chapukuptinqa wañukuq wilakusanku puchu wilakunawanmi pusapana, mana chayqa sasatam illawipas huqarikun.

Sachakunapa millwanmanta pacha ruranapaq

Ayllunchikkunapiqa, ñawpa pachapipas, wakinqa kunan pachakunapas, millwamanta pachanku rurakuyta yachankuraqmi, kanmi wakin llaqtakunapiqa sachakunapa millwan, qichwa suyukunapi, chala suyupi iman wiñam, chaytam utkuwan riqsinku, chaymantam pachata ruranku.

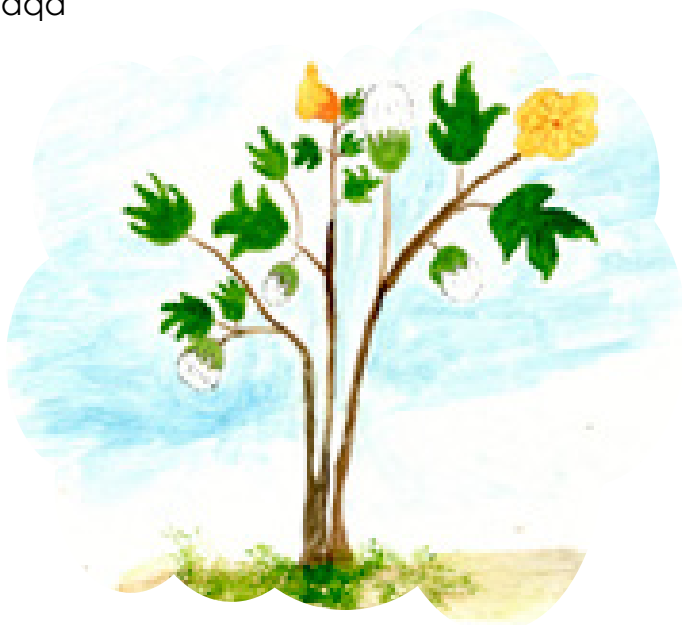
Pacha ruranankupaqqa, sachapa millwanta, utku nisqata pallanku, allin puqusqata, allin puqusqam allin imapas

ruranapaq. Yachaqkunaqa
ninkum, utkutaqa killa
puraman aypaptinmi
pallana, chaymi
sumaq llampuchallaña
manaraqtaq
llumpaytaqa
chintinchu.

Sachapa millwanta
pacha ruranapaqqa,
ñawpaqtam
puchkanku.

Puchkarquspa
kawpunku, kawpuyqa
iskaychaspam tullkiymi,
chaynarquspañam tiñirqunku/
ukumaykunku munasqanku niraqman tikrananpaq.

Sumaq tiñisqa/ukumasqa qaytutam kururanku,
kururarquspankutaqmi allwinku, chaypim ima pallaycha kanqa
chaykunata churanku. Allwirquspaqa illawitam huqarinku
hinaspa awayta qallarinku.

Inti raymi - urqu suyupi qallariy wata qallariy

Musuq wata qallarisqanmanta hamutay

Anti suyupi ayllukunaqa 21 punchawta inti raymi killapi musuq wata qallariyta yuyarinku. Yunka suyupi ayllukunañataqmi San Juan nisqa raymitahina yuyarinku. Musuq wata qallariyqa llapan raymikunamantapas aswsan yupaychasqam, lliwpa yuyarisqan. Kay wata qallariyqa tayta intipa muyuriyninwan tupachisqan, llullu intim chay punchaw llusqimun hinaspam mama killawan qawanakun, chay raykum riqsisqa punchaw, yupaychasqa punchaw ñawpamanta pacha karqa.

Ñawpa yachaykunamanhinaqa, kay punchawsi tupanakuqku kay pachapi Tayta Inti, Mama Killa, Mama Pacha; paykuna, chayraykus awilunchikkunaqa anqusaqku, riqsikuyninkuta churapuqku ima rurayninkupas sumaq llusqinanpaq, chaynapim paykunaqa sumaqta uywanakuqku. Kay yachaykunaqa pachapa risqanpi huntachisqam karqa, hatun ruraykunawan qimisqa kawsaykunapas, uywakunapas, runakunapa qali kawsayninpas sumaq mastarikunanpaq.

Ayllunchikkunapa kawsayninmanhinaqa, tukuy yachaypas kay pachapi churasqam qawayta, paykuna uyariyta, musyayllatam yachana, chaynapiqa ima kananpas, qatirinanpas ñam churasqaña. Chaynatam imatapas rurayta yacharqaku, qawaspa yuyaymanaspa tupachispa. Ichaqa sumaq sunquwan hamutaspa.

Inkakunapa kawsayninpiqa, Piru suyupi ñawpa pachapi kawsaqkunapa yachayninmanhinaqa, inti raymiwanmi riqsinku, chay punchawmi hatun raymi lliwpa quchukunan punchaw karqa.

Kay watakunapas, urqu suyupi tiyaqkunaqa sumaqtam raymichanku kay punchawtaqa; chaynapim sumaqta huñunakuspa mama pachaman anqusukunata pampanku, tayta intipaq, apukunapaq, mama killapaqpas qapachinakuwan saymanku, llapallanku paykunapa uywasqan qalilla kawsanankupaq, tukuy munasqankupas qispisqapuni kananpaq hinaspam haylli, hallalla nispa sumaqta huñunakuspanku kallpachanakunku, yayakunapa kallpanta chaskinku, chaynatam uywanakunku, lliwlla qawarinakuspa, apukunaman, mama pachaman, tayta intiman, lliw animakunaman hapipakuspa.

Kay anqusakuytaqa, manaraq inti llusqsimuchkaptinmi qispichinku, chayraq llusqsimuq intipa kanchayninpis sumaq kawsay, allin kallpanchakuy mastarikun, chayraykum paykunamanpas imallatapas quykapuspa kallpanta mañakuna imapas rurasqanchik, munasqanchik allin qispinanpaq.

Sumaqtam anqusutaqa qispichinku kuka kintuwan, sara aqawan, sumaq qispiq kawsaykunawan, waytakunawan ima hinaspam pututukunawan sumaqta llapan kay pachapi kallpayuqkunata: yakupi kaqkunata, kay pachapi kaqkunata, wayrapi kaqkunata, ninapa kallpanta ima qayanku. Lliw chay anqusupi kaqkunam kallpankuta churanku hinaspam lliw yayakunapa kallpanwan kuskanchaspa allin kawsayta mañakunku. Chaynata ruraptinkum kawsay llamkasqankupas sumaqpuni qispim; qasapas, chikchipas, wayrapas llumpaytaqa chaqunchu, paykunawanmi uywanakuyta yachana.

Kay yachaykunam kawsayninchikta, llaqtanchikta kallpanchan, allin kawsay haypanapaqqa sumaqtam qatinanchik, yuyarinanchik, kallpanchananchik hinaspam lliw llaqtakunaman mastarinanchik, chaynapim yachayninchikkuna mana qunqasqa kanqa, lliwpa riqsisqan.

Inkakunapa kawsayninpi inti raymi

Ñawpa pachapiqa, inkakunaqa tayta intipi, mama pachapi, quchakunapi iman iñiaku paykunapa kallpanwanmi

sumaqlla kawsakuqku. Inti raymiqa, tayta inti yupaychanapaq raymim. Ñawpa pachapiqa kay raymiqa yaqa 15 punchawpis puchukasqa. Kay raymipiqa uywakunatas qapachinakunawan qusñichispas churapuqku hinaspapas tusupusqaku, harawipusqaku, wankapusqaku imas tayta intipaq. Tukupay inti raymiqa, inka kamachiqpa rurachisqanqa 1535 watapis kasqa, huk wata ñawpaqta chay hawa runakuna nisqakuna chayamunanpaq kachkaptin. Kay raymipa sunqunqa “día central”, nisqa 21 punchaw inti raymi killapis apakusqa, lliw kay pachapi kawsakunawan.

Chay hawa runa nisqakuna chayamuspankuqa kay raymitaqa chinkachipusqakus, pakakuspallas wakin ñawpa runakuna, ñawpa kawsayninpi sunquyuqkuna rurasqaku, chayta qawaspansi “Inka Garcilazo de la Vega” kaynata qillqasqa:

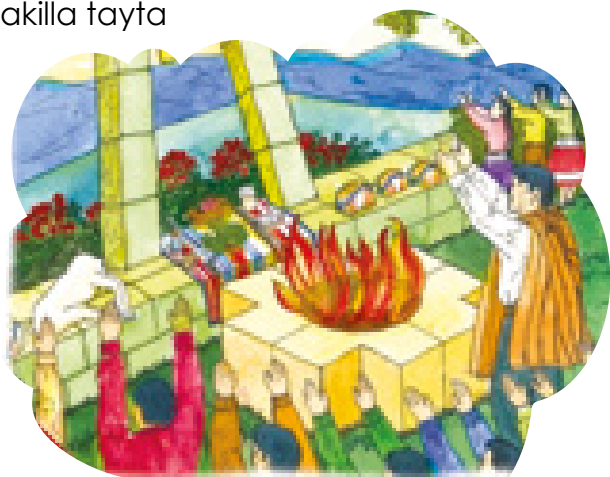
“Inti raymiqa hatun raymin, tukuy sunqunkuwanmi tayta intita yupaychaqku. Tayta intitaqa niqkutaqmi “apu inti”, “apu punchaw”, nispa. Kay raymiqa qallarirqa Kamachiq Inka Saksay Waman chawpi kancha yaykuptinmi, payqa akllasqa ñawpaqta yaykuptinmi yaykuq, akllakunaqa waytatan maqchiqku, qallaqku, akllakunaqa pichaqkunapa yanapasqanmi yaykuq, pichaqkunaqa ñawpaqtam pichanawan imapas mana allinkunata qarquqku.

Kamachiq inkaqa ima rurayninpiapas, rimayninpiapas kumilluyupunin rikuriq. Kumillu, uchuy runacham achiwata aparikuspa purin, achiwaga tukuy niraq purukunamanta llantuchina rurasqam, sumay sumaq qawakuq, chaywan llantuchispanmi kumillu, kamachiq Inkapa waqtanpi puriq.

Inti Raymipiqa, lliw Qusqu llaqtapis, lliw wasikunapi ninata wañuchi qku hinaptinsi, musuq ninata tayta inka ratachisqa tayta intipa yanapayninwan, hinaspas lliw runakunaman chay ninata aypuqku, watantin kawsaqlla uywanankupaq. Nina uywaytaqa warmikunas kusata yacha qku, chaysi musuq ninataqa warmikunaman aypuqku.

Kay raymipi qispinanpaqa lliwsi kimsa punchaw ñawpaqmantaraq ayunaqku, kawsanallankupaqsi as chawa yuraq sarallata mikuqku, kasqataqsi huk qura chúkam sutiyuq chay yaku timpusqallata upyasqakupas. Inti raymipa kimsa punchaw ñawpaqninmanta pachas mana pipapas ninan kasqachu, manas pipas ratachiquchu, manataqsi warmiyuq qarikunapas warminkuwanpas puñuqchu. Chay punchawpaqñas, akllakuna saramanta tantachakunata ruraqku lliw mallinankupaq.

Chay punchawqa, lliwsi qala chakilla tayta intipa llusqsimunanta suyaqku Saksay Waman chawpipi, makinkuta kichaykuspa, wayrata muchaspa. Inti llusqsimuptinsi Kamachiq inka iskay qirupi sara aqata tayta intiman tinkasqa, paña makinpi kaqtas ayllunkuna upyaqku, llusqi makinpi kaqtataqsi qurimanta puyñuman hichaq kasqa, chaytaq tayta intiman tinkaripa lliw upyaqku.

Chaynata tayta intipa kanchayninta chaskirquspas, Quri Kanchaman lliw tayta inti yupaychaq riqku. Chaypitaqsi lliw uchuy suyukunamanta hamuqkuna kamachiq Inkaman imapas apamusqankuta riqsikuyninkupa sutimpi quqku hinaspas chawpi kanchapi musuq ninata ratachiqu lliw uywakunata qapachinayuqkunata kañaspa tayta inti quñichinankupaq, tayta inti yupaychanankupaq”.

Inti raymiqa, tayta inti mama killawan qawarinakunan punchawsi apakusqa. 21 punchaw inti raymi killapiqa punchawsi mana llumpaychu, tutañataqsi llumpay unay chay raykus intipas llullulla paqarimuspa mama killawan qawarinakun. Kunankamapas inkakunapa yachaynin, ruraynin

huk llaqtakunaman qawarichinankupaq rurakunraqmi. Ichaqa, ñawpa pachapi rurasqankuta qatipaspankullaña, manañam tukuy sunquwanñachu. Inti raymiqa kunan watakunapas rurakunraqmi, “Ecuador, Colombia, Chile, Perú, Bolivia, Argentina” suyukunapi.

Kay llullu inti yupaychaytaqa Inka Pachakutiksi qallarichisqa 1430 watapiraq, lliw kamachisqa suyukuna sumaqta huñunchananpaq, paypa kamachisqa watakunapiqa inti raymis kasqa huk kaq hatu hatun inti yupaychana raymi. Inkakunapa yachayninpiqa kay pachapis tayta inti kaqmanta paqarimuspa llullu kasqa, chay raykus musuq ninawan quñichiqlu, chaynapis intiqa kawsayninwan musuq wata muyuriyta qallarichisqa, kay llullu intiqa tupaqtaqsi kawsay huñuywan, kay pachapaqqa lliw kawsay huqariysi tukupusqa hinaspa musuq kawsay tarpuy, maway/michka tarpuy qallarisqa, qasapas chiri urqkunaman ripusqa.

Inti Raymitaqa, 1572 watapis kamachikuq Francisco Álvarez de Toledo chinkachisqa, kunanmantaga manam kay raymi rurakunqachu, nispa kamachisqa, chaypis huk ñawpa raymikunatapas chinkachisqa; kay raymikunaqa mana allinkuna yupaychaymi, nispa. Kay raymikunawanqa supaytam kallpanchachkankichik, nispa; manam taytachapa iñiywan tupanchu, nispa.

Chinkachichkaptipas mana qawachikuspallankus ruraqku. Lliw ñawpa inkakunapa rurayninkumanhina, yachayninkumanhina, iñiyinkumanhina, hawa runakuna piñakuchkaptipas raymiqku.

Kay raymitaqa, 1944 watapi taytacha Faustino Espinoza Navarro, kaqmanta imayna kasqanta yuyarispas qillqasqa hinaspa kaqmanta rurasqaku, ichaqa hawamanta runakuna qawakuq hamunankupi yuyaymanaspaña hinaspapas 24 inti raymi killapiña qispichisqaku, “día del indio” nisqawan tupachispaña, chaymanta pacha kunankamapas chay

punchawña ñawpa kawsayta yuyaripa ruraqtukunku. Hinaspapas kay punchawmanqa tupachisqa “San Juan” raymiwan tupachinankurayku, kay punchawqa mana llamkana punchawpaq churasqa kasqa, chayrayku achka runa qawaq rinanpaq chay punchawman tupachisqaku.

Tayta intiqa punchawninpi takikuna

Ñawpa pachapiqa, tayta intiqa sumaq yupaychanan karqa, chaypaq hatun raymikunata paqarichiaku, kay raymikunapiqa tukuy niraq waqachinakunawan, takiykunawan, tusuykunawanmi yupaychaaku.

Chaynapim waqachinakunawan karqa, pututuwanmi lliw apukunata, lliw kay pachapi munayniyuqkunata qayaaku.

Chaynallataqmi pinkulluwan kusirikuaku, lliw yayakunatapapas kusichiaku, pinkuyllun sumaq wankakunata, harawikunata yanapaq, sumaq kawsay aypasqanchikmanta llapallanman riqsikuyninchik mastariypi.

Taqraka, pun punya, pitu, antara chaykunataqmi lliwpa kusikuynin mastariq karqa; chaypim lliwlla kusikuymanta tusuaku takiaku ima.

Kay raymikunaqa riqsikuywan, mañakuywan, kusikuywan hukllawasqam karqa; lliwpaq unanchasqa, kay raymikunapim huk suyumanta runakunapas huk suyumanta runakunawan tinkuaku.

Awilunchikkunapa yayakuna yupaychanan:

Qusqupi Quri Kancha

Quri Kancha, **qurimanta** kanchariq tayta inti, apukuna, Mama Pacha yupaychana **wasi**. Ñawpa pachapiqa, inkakunapa pachanpiqa llapan yupaychana wasikunamantapas aswan hatunqaq wasis kasqa. Kay wasipis lliw kay pachapi munayniyuqkunata yupachaaku, aswantaqa tayta intita 21 punchawta inti raymi killapi. Kay Quri Kanchaqa Qusqu llaqtapi, Piru suyupa sunqunpim tarikun.

Quri Kanchaqa, yupaychana wasin karqa, chaypim tayta intita, paqarichiq inkata, Apukunata yupaychaqku. Kay wasimanqa qala chakillam yaykuqku, imatapas qipirikuspa llampu sunqu kasqan qawachinanpaq, **Willaq Umupa** nisqanmanhina.

Quri Kanchapa ñawpaq pirqanqa, sumaq rumikunawan rurasqa, quriwan achalasqas kasqa, yaqa 3 tatki sayayniyuq, sumaqlan akllasqa ischuwan/ ichuwan qatasqa, sumaq patankunapas rurusqa.

Quri Kanchapa sikipi qallariq pirqanpi rumikunapis kimsa uchukuna kasqa, chayninta imaynanpipas ukunman yaku yaykuptinqa ispaptin mana mituyanampaq, mana tuñichinampaq. Kanmantaqsi kanpas aqata tayta intiman, apukunaman, mama pachaman haywariptinku llusqsimunanpaq. Yachaq Tayta Augusto León Barandiarán qatipasqanmanhinaqa, chay kimsam uchukunapi takasqaqa kimsa “nota musical “re”, “la” y “sol”” nisqa uyarikun. Imayna rurasqachá karqa chaynakuna uyarikunanpaqapas.

Qatipaqqunapa nisqanmanhinaqa, manas yachakunchu imay watapi pirqay qallarisqankupas, icha ninkus, Quri Kancha Ayamarkakunapa kawsasqan pachamantaraqsi kanman kasqa.

1438 watapi inka Pachakutiqa kamachiq kananpaq yaykuspas, sumaqta rurapachisqa, lliw Qusqu llaqtatapas. Manam qatipaqquna huk yuyaymanayllam chayankuchu, wakinmi ninku Inka Tupak Yupankipa kamachiyninpichá qispirqa nispa, ichaqa qatipaq Jhon Rowe nintaqmi, inka Pachakutiqa kamachiyninpichá qispinman karqa, nispa.

Ninkutaqmi, Quri Kanchaqa yupaychana, kamachina wasin karqa nispa, chaynapim Garcilazo de la Vega, chaynallataq Cieza de León nillankutaq kay Quri Kanchaqa qurimanta sumaq rurasqam karqa; pampapas, pirqankunapas, chaynallataqsi muyuriqninpi achalaq muya nisqapas, uywakunapas kikin sasaykuna qurimanta rurasqa.

Qatipaq Brian Bauer nisqanmanhinaqa, lliw Qusqu llaqtaqa yupaychana llaqtas kasqa, chaynapis lliw yupaychana wasikuna rurasqapas, chayman qatiqlla kasqa.

Quri Kanchapiqa lliw yupaychan yayakunas kasqa, achka unasinakunapi, ichaqa llapanmantapas aswan risqisqaqa tayta intis kasqa, qaripa ayrinpi. Punchawkanchiq sutiwan risqisqa, intipa sayayninpi qurimanta rurasqa. Kasqataqmi yaya mama killa, warmipa ayrinpi qullqimanta rurasqa. Hawa kanchanpitaqsi wikuñakuna, pisqukuna, sachakuna, qurakuna, kawsaykuna ima tarikusqa, sayayninpi qurimanta qullqimanta rurasqa.

Qatipaqkunam ninku, kay llapa quritas Kahamarkaman apankuman karqa, achka llamakunapi inka Atawalpapa kawsayninpa rantinta ispañulkuna chayamusqan wata.

1533 watapis yaqa lliwta quritaqa apakusqaku, Quri Kancha achalaq quri qullqitapas, lliw Qusqu llaqtapi achalaq quri qullqitapas apakusqaku. Quri Kancha yupaychana wasitapas Ransisku Pisarumansi quykusqaku.

Quri Kancha yupaychana wasipa hawanpis Santo Domingo yupaychana wasita rurasqaku, aswanqa chaysi, Quri Kanchapaqa simintunkunallañas qipasqa, chayna kachkaptinpas kay pacha katataptinpas manas imaniraqtapas raqrarinchu; 1650, 1749, 1950 watakunapis llumpayta kay pacha katatatasqa, chaykunawanpas manas imanakusqachu, ispañulkunapa rurasqan iñina wasikunañataqsi istawta/ anchata raqrarqusqa. Chay watakunapa qipanmansi, Santo Domingo iñina wasita kaqmanta rurapasqaku UNESCOPA qawasqanmanhina, chay rurapasqankumanhinaqa inkakunapa rurasqanta qawachiqhinas rurapasqaku.

Quri Kancha yupaychana wasi rurasqankuqa iskinankunapi kuñaq rumiyuqkunas inkakunapa sumaq rurasqan. Kalsita rumi, chaynallataq anrisita rumikunawansi sumaq chiwniq pirqakunataqa qispichisqaku hinaspas sumaq kuchusqahina rumikunawan sumaqta tupachisqaku.

Kay Quri Kancha yupaychana wasiqa, inkakunapa rumiwan pirqay yachasqankutas allintapuni qawarichin, kikinkupa rurasqankuqa sumaq tupachisqa, qatipakuspa rurapasqankuqa sutillataqsi.

Wanuku Ilaqtapi Wanuku Pampa

Wanuku Pampa, ñawpa Wanukuwanpas riqsisqa, ñawpa inkakunapa pachanpi qispichisqa, Wanuku Pampaqa inkakunapa kamachinan wasim karqa.

Wanuku Pampaqa yaqa 200 iktarya nisqas hatunkayninpi hinaspas tarikun 3700 m lamar quchapa patanmanta yupasqa, “valle del Vizcarra” suyupi. Chaypi churasqas kasqa Qusqu Ilaqtamanta Ikwaturpi Tumi Pampa Ilaqtaman rinapi chawpinpi kasqanrayku. Kay Wanuku Pampaqa Chinchansuyupa sunqun Ilaqtawan riqsisqas kasqa, Chinchaysuqa inkakunapa tawaman rakisqanmanta huknin suyus kasqa, Wanuku Pampaqa inka ñanpa pasanapis kasqa.

Wanuku Pampapiqa hatun kancha nisqapa muyuriqninpi huk hatun usnu kasqa, usnuqa huk hatun tawakuchu sumaq Ilaqllasqa rumimanta rurasqam, chaypa hawanpim sumaq inkapa tiyanan tarikun; kay usnuqa sumaq yupaychanapaq rurasqa, yaqa chunka tatki sayayniyuqhina.

Kay Wanuku Pampapa tawan rakisqahinam qawakun: Hukmi kawsaykuna taqinapaq, huktaq pachakuna awanapaq, huktaq runakunapa tiyananpaq, hukñataq inkapa tiyananpaq, kaypim chay suyuman rispaqa kamachiq inka tiyarqa. Lliwpiqa yaqa 4 waranqa wasikunas rurasqa kanman, awqanakuqkunapa yachapananpaq yupaychanapaq ima, chaynallataq kamachiqkunapa tiyananpaq ima. Pirqankunapipas pumakunas rumipi Ilaqllasqa rikukun, chaynallataqsi tuytunapaq wasi kachkan, chaymansi yarqanta yaku mana chakimuspa huntachichkan.

Wanuku Pampataqa achkam, imayna kasqanta qatiparqaku, 1970, 1980 watakunapis yachaykuna qatipaq Edward Craig Morris

qatipasqa hinaspam nin, kunanmi kay ñawpa llaqtaqa raqayhina kachkan, ichaqa tarirqakuqa allinllatam, imaynacha ñawpa kawsarqaku chaykuna qatipanankupaq.

Chaynallataqmi 2004 watapi qatipallankutaq, imaynatam hanay pachapi quyllurkunata qawarqaku chay yachanankupaq, chaytam tiqsi muyu yachachina hatun yachay wasi San Marcos sutiyuq, Florida sutiyuq hatun yachay wasi, Yali sutiyuq hatun yachay wasi, paykuna, wiraqucha Jospe Luis Pinupa umallisqan ruraraqaku, chaypi qatipasqanku willakun, Wanuku Pampapa hawanpin ispañulkuna chayamuspa huk llaqtata unancharqaku 1539 watapi nispa, chay llaqtas llumpay chiri kasqanrayku uku quñuniq Pillku wayqu pampaman asusqa, Wallaha mayupa yaqa umanniqman, kunan Wanuku llaqtapa kasqanman, yaqa Piru suyupa chawpinman. Wanuku Pampapiqa sumaqtas tayta intita, mama killata, apukunata, pumata ima yupaychaqku, hatun raymis kasqa 21 inti raymi killapi, tayta inti yupaychanapaq.

Unay watamantañam, 1997 watapi, anta sitwa killa tukuyta kaqmanta “tayta intipa” rayminta qallarichisqaku, Piru suyupa punchawninwan tupachispa. Kay raymis lliw Wanuku suyupi lliwpa riqsisqan, lliwpa qawanan kachkan, yaqa inti raymiwanhinaraq, chaymansi hawa llaqtakunamantapas qawaq rinku. Chaynallataqsi kay Wanuku Pampataqa lliw hawamanta Waskaran qawaq hamuqkuna, chayanku imayna kasqan, imapaq rurasqa kasqan qawaq.

Huk riqsisqa kay Wanuku Pampapi tiyaqsi kasqa Felipe Waman Puma de Ayala, payqa kasqa tayta Marin Waman Mallkipa churinsi kasqa, mama Juana Uqllu quyapa wawan, paykunaqa Apu Yaru Willkapa churinkunas kasqaku, Qusqupi inka Tupaq Yupankipa willkankuna. Payqa Wanuku Pampata saqispas Aya Kuchu suyuman ripusqa chaypi tiyanapaq, chaypi achka allpankuna, chakrankunapas kasqa, chaytas kamachikuq Rivero, ispañulkuna chayamuptin qichupusqaku. Chupaspis kasqa chay allpankunaqa, chayta qichuptinku unay kihapi kasqaku hinaptinsi Aya Kuchu llaqtamantapas

qarqusqaku, chaynapis Lukanas ayllukunapa tiyasqanman ripusqa, Suntuntu llaqtapis takyakusqa.

Antawayllapi Suntur

Sunturqa Antawaylla llaqtapim tarikun, ñawpa chankakunapa riqsisqa qispichisqanmi. Antawayllaman intipa paqarimunan pasaqpim sunturqa tarikun, Pacucha wayqupa hanayninpi yaqa 21 km Antawayllamanta puriypi.

Sunturtaqa yaqa 2000 wata manaraq yaya Wisus Ristu paqarichkaptinraqsi qispichinkuman karqa. Lliw llaqtakunamantaq Sunturmanqa sapa tayta inti mama pachamantakarunchaptin hinallataq hichpamuptin riqku kasqa. Sunturtaqa hatun muqupi, tukuy niraqman qawakuq muqupi qispichisqaku, chaypim papatawan huk hatun muquta muyuchisqaku, sapa patapatantas tayta inti puriyinpi llusqimua kasqa hinaspas chakra llamkaq runakunaman willasqa ima tarpunankuta, ima huqarinankutapas, chayraykus, nanaq runa Sunturtaqa riq kasqaku.

Chaynapim Sunturqa hatun yachaywan chakra llamkaqkuna yanapananpaq rurasqawan riqsisqa, kaypitaqmi kawsay tarpuypaq, kawsay huqariypaq anqusukunatapas qispichiaku, chaypaq rurasqam kachkan. Kunankamapas, Antawayllapi tiyaqkunaqa Sunturtam anqusu ruraq, sayma kañaq ima rinkuraq.

Kay pasaq watakunapiñam Sunturta qatiparaqaku, Universidad San Cristobal de Huamanga nisqam qatiparqa, paykunapa tarisqanmanhinaqa, Sunturqa tayta inti, mama pacha, Apukuna ima yupaychanapaq rurasqas kanman karqa, chaymansi qatin maypi qispichisqa kasqan hinallataq imayna kasqan, chaynallataq Pakucha mama qucha qawarikuyninpas. Sunturmantaqa munayniyuq Apukunam qawakun, tukuy hichpanpi, chayraykus chaypipuni Sunturtaqa qispichisqaku.

Kay qatipaspankum ñawpaqtaqa tarisqaku muyu muyu rurasqankuta, kay muyu muyun hatun urqupi qispichisqa kachkan,

puntaman chayanapaqqa 500 uchuy pata patakunatan rinayki, Sunturpa umanman chayarquspaqa chawpipim hatun rumi kachkan, kay rumikunaqa anqusukuna, imapas uywakunata tayta intipaq qapachinakunawan qusñichinapaq rurasqan kanman karqa. Sunturpa umanmantaqa sumaqmi qawakun qichqa allpakuna, chiri urqupi allpakuna, chaynalla Pakucha wayqu allpakunapas, Pakucha mama quchapas sumaqmi qawakun. Chaynallataqmi Apu Awsanqati sumaq qawakun, wak Qusqu suyupi.

Kay hatun urqupa muyuriq waqtanpitaqmi, hatun muyu muyu patakuna rikukun, suqta pata patam tarikun, chawpintataqmi sumaq rumiwan patachasqa ñan qispichkan. Kay pata patakunaqa urqutam muyurichkan, kay pata patakunas tayta intipa ñanninta qatin, watapis muyuyta tukun. Ñawpa runakunaqa sapa patapis ima kawsay tarpuyta, ima kawsay huqariyta yachaqku hinallataqsi Sunturqa chaskakunapi suchuwanpas, chakatawanpas, llamapa ñawinwanpas tupachisqa kasqa, chaynapi imay kawsay tarpuna kasqantapas chuyata willakuq.

Chaynallataqmi ninku, Sunturqa Chankakunapa rurasqanmi, ichaqa rikukuntaqsi inkakunapa yachayninpas, chaymi ninku Sunturpiqa Chankakunapa yachaynin hinallataq inkakunapa yachayninsi mastarikun, ichaqa manaraqsi llumpaytaqa Sunturmantaqa yachankuraqchu, kanraqsi sumaq yachaykuna qatipaspa mastarinapaq.

Ninkutaqmi, Sunturpiqa kimsa wayras tupanakun: qichwa wayra uku Pampas, Apurimaq mayumanta latamuq wayra, chiri urqunmanta uraykamuq wayra, hinallataq mama qucha wayqumanta hamuq wayra, chaysi Sunturpiqa wayrawan hampiyta yachasqaku, ima unquytapas wayrapa kallpanwansi qarquqku.

Kay qipa watakunaqa, Sunturpim qispichinku Suntur raymita, kayqa hatun raymim, Chankakunapa kawsayninta mirayninta

qawarichikun, kay Suntur raymi 19 puchaw inti raymi killapi apakun, kay raymimanmi tukuy llaqtamanta runakuna hamunku.

Suntur raymiqa, Pakucha quchapim qallarín, chaypim Usquwillka quchamanta llusqimuspa huk uchuy llaqtakunata tarispam huk sunqulla, huk umalla kanankupaq awqanakuspa paypa kamachiyninman hukllawan, chaynapim chanka ayllu paqarin. Chanka ayllu paqaripan musuq allpakuna, ruruq allpakuna maskaq rispa Antawaylla llaqtaman chayan.

Antawaylla llaqtaman chayamuspa chaynallataq huk kuchuy ayllukanata paypa kamachikuyninman churallantaq, chayta rurarquspa wakin hatun ayllukunata qayakun, uran markakunata, wanka willkakunata hinaspa hatun confederación Chanka nisqata paqarichinku. Chaypim musuq kamachiq rikurin, Anquwayllu sutiyuq. Chay pachapim Inkakuna Chankakunaman hamuspa paykunaman iñinanta munanku, chayta yachaspa, hatun kamachiqkuna huñunakuspa ninku, manaraq Inkakuna hamuspa ñutuwachkaptinchik ñuqanchik inkakunapa allpanman awqanakuq risun chaynapi manaña paykuna ñuqanchikman hamuy munanankupaq nispa. Sumaqta apukunata, quchakunata, tayta intita mañarikuspa Qusquman llusqinku, chaypim Suntur raymi tukun.

Suntur raymiqa Chanka ayllupa paqariynin, kawsaynin, mastariyuynin qawachinankupaq rurasqam hinallataq hatun umalliqninkuna riqsichinankupaq, yaqa 20 watallaraqmi qispichinku, kanraqmi qatipaspa huntapanapaq, ichaqa sumaqmi qawakun ima ruraypas apukunapa, quchakunapa, tayta intipa, chaskakunapa yanapakuyninwan qispisqa kasqan.

Chaymi Suntur, ñawpamanta pacha tayta intiwan uywanakuypi kawsasqanchik qawachikuq hinaspapas Chanka ayllupa yachayninkuna mastariq.

Qasamanta yachaykuna

Qasay pacha

Kawsayninchikpiqa, punchawpa risqanmanhinam tukuy mama pachapa piñakuynin, kusikuyninpas hamuwanchik. Yachayninchikmanhinaga mana kay pachapi kaqkunaqa pasaypaq millayllaqa kanchu.

Qasapas mama pachapa piñakuynin kachkaspa, kawsayninchikpiqa yanapakunmi, qasa kaptinmi chuñu sumaq qispin, mana qasawanqa manam qispinmanchu, chaynallataqmi chuchuqapas, papa kayapas, mallullupas, qasawan sumaq qispim.

Qasaqa tayta inti chirita quñimuptinmi chayamun, chaymi ñawpa yachaypiqa mana qasamunanpaq intita quñichiaku. Qasaqa achikyaqmanmi tiyamun, manam qichwanniqpiqa qasanchu, chiri urqu niqmanmi llumpayta qasan.

Qasaqa quya aymuray killapim tukuy qasanankunaman chayamun, qasapas ñuqanchikhina runam hinas pam watukamuwanchik yanapawananchikpaq, aymuray killa tiyaysiwaspanchikmi inti raymipi llullu intita quñirichiptinchik altu chiri urqkunaman ripukun, chaypim wiñaypaq sapa hanaq pacha chiw niqta kicharikuptin kawsan.

Qasaqa iskay niraqmi: kanmi yuraq qasa, kay qasaqa yuraq pampatan mastakun sapa achikyaypaq hinas pam puriq yakukunapa hawanpipas qispiniraq raktata chillunkuyan, kay qasa manam llumpay kallpayuqchu, llullu kawsaykunataqa chinkarachinmanmi ichaqa manam chuñu chuñusqapas qasachinchu. Kay qasam sapa achikyaypaq laqamun. Kantaqmi yana qasa, kay qasaqa llumpay kallpayuqmi, sumaq chiw niq tuta kaptillanmi yana qasaqa laqamun, kay qasaqa puriq yakuchakunatapapas pasaypaqtam chillunkuyachim manam imaniraqpas purinchu quñirinankama. Kay qasam ima rurayninchikpipas sumaqta yanapawanchik.

Qasaqa wakín kawsaytam yuranta qalata chakichin , wakín kawsaytataqmi rurullanta qasan, chaynapim alwirhasta, hawastapas rurullanta qasan hinaptinmi yuranwan, rurunpa qaranwan sumaqla rikukun mana pipa tupasqan, rurunta pakiykuptiykiqa manam ukunpi rurun kanchu.

Llaqtanchikpiqa qasaqa yuraq uqi asnupa ayrimpis purin, chaysi qasananta waturquspaqa hiwita kañaspa asnarichisqa pasakun, hiwita qusñiyintas istawta/ nisyuta manchakun.

Qasanapaq musyachikuqkuna

Qasa qawanapaqqa tukuy niraq musyachikuqkunam kan, chaymanhinam manaraq qasa chayamuchkaptin yachanchikña qasananta hinaspá, kawsaynichikkunatapas sumaqta waqaychanchik. Chaynapim qasamantaqa kawsaynichikkunatas qarkachinchik, manachayqa qasawan yanapachikunchik. Qasa chayamunanta willawaqnichikkunam, kaykuna:

Chiri wayra, qasanapaqqa sutillam wayrapas chirita wayramun, chisimpaymanta pacham chirita wayramun, inti chinkaykuptinqa chiri wayram qasilla purin, chayna kaptinqa kawsaykuna harkachina kaptinqa ñam harkachinchikña, qasawan yapaykuna kaptinpas ñataqmi ima ruwaynichiktapas qasaman mastapunchikña.

Wayra muyurisa purin, qasanapaqqa chiri wayraqa manam qasillachu purin, sutillam inti chirimuptinqa sumaqlata muyurisa, rapichakunata pawarichisparaq purin, qasan patakunataqa aswantaraqmi pichariqhinaraq sumaqlata muyurisa wayrapas pawaykachan, chaymi ninku chay qasapa rapranñan willawachkanchik qasananta, nispa.

Ipu para, qasa qallarinanapaqqa, yaqa inti chinkaykuytam mana puyupas kachkaptin, manachayqa millu millulla puyupas kachkaptin huk iskay sutuy para suyukachamun,

chayqa qasapa chakinmi. Sutillam yaqa inti chinkaykuyta manachayqa qaspiykuyta huk iskayta sutukachamun chaymi qasapa chakin ñawpamuq, kay paraqa manam sapa tuta qasananpaqchu, aswanqa qasa qallarinanpaqmi.

Suchu chiw niq, suchupas qasanantaqa willawanchikmi, chaymi chay tutakunaqa suchupas sumaq chiw niqta kanchik, llipikyanraqmi qawasqapas, chayna kaptinqa kallpayuq qasa kananpaqmi. Chaymi ñawpa runakunaqa tutankunaqa lliw chaskakunata, quyllurkunata, killata ima qawaqku, paykunaqa ima qatirinantapas yachankupunin niqku, chaymi sumaq qawayta yachaqku.

Hanaq pacha chiw niq, qasaqa willakuspapunim chayamun manan upallallaqa rikurimunchu hinaspapas kay pachapiqa imamantapas willanakunchikpunim, chaymi qasanantaqa hanaq pachapas willawanchik, qasananpaqa sumaq chiw niqta kichakun, chaskakunapas, quyllurkunapas uchuychanmanta pachan rikukun hinaspapas sumaq llipikyallañam qawakunku, chayna kaptinqa qasanqapunim hinaspapas kallpayuqmi qasa kanqa.

Chaynata willakuspanmi qasaqa chayamun hinaptinmi musyachikuqkuna qaway yachaqkunaqa ña allichakunkuña kawsayninku harkachinankupaqpas, mana chayqa qasawan yanapachikunankupaqpas. Chaynatam ayllunchikpiqa qasawanpas sumaqta uywanakunchik, yanapachikunchik, aswanqa kay pachapi kaqkunawanmi rimayta yachananchik, sumaqta yanapanakuyipi kawsananchikpaq.

Qasapa ñannin

Nisqanchikpihinapas, qasaqa ñuqanchikhina runam hinaspam sapa llaqtaman maynin yaykuytapas yachan, chaytam ninku qasapa ñanninmi nispa. Qasaqa chunniq pampankunata kichasqa wayqunkunatas purin, chaymantas tukuy npampaman mastarikun.

Chayna kaptinmi sapa llaqtapi kanpuni mana qasan chakrakuna. Chiw niq muqu patakunataqa mana kallpayuq qasallapas chayanpunis, muqu wayqukunatañaataq wakintaqa mana qasanchu.

Qasaqa intipa ñannintas qatipakun, maykunamancha inti ñawpaqta chayan chaykunataqa llumpaytas qasan, maykunamancha inti qipata chayan, chaykunataqa manas ancha qasanchu.

Hinallataqsi qasaqa wayrawan kuskanchan, wayrapa purinankunatas istawta/llumpayta qasan, chaykunas qaspa ñanninkuna.

Qasataqa mana ñawiyuqmi ninkum, chaymi qasaqa intita, wayrallata qatipakun nispa, chaynapim ayllupi takyaqkunaqa yachankuña maypi qipa kawsay tarpuyta, chaynallataq maypi qasawan yanapachikuyta, chaynapiyá mana qasawan piñachinakuspalla sumaqta uywanakunchik.

Nisqanchikpihinaqa, ayllunchikpiqa ninkutaqmi, qasaqa rinriyuqmi nispa, chiqnispa kamisqaqa aswantaraqsi qasamun, aslla kawsay tarpukusqaykitapas lliwtas chakirqachinman, chaymi qasawanqa mana kamispalla uywanakunchik, musyachikuqkunata qawaspa mana kawsayninchikta tupananta munasqa sumaqta rimapayaspa harkachikunanchik.

Qasamanta kawsaykuna amachay

Qasaqa, maynaña kallpayuq hamuspapas allinta harkachisqa manas kawsayninchiktapas tupanchu, chaypaqmi ñawpa yachaykunata yuyaripa yachapananchik, ñawpamanta pacham awilunchikkunapas qasawanqa kuska kawsaqku.

Yanapachikuyta munaspaqa sumaqta qayakuqku, musyachikuqkunata qawaspa kallpayuq qasawan yanapachikuspa ima rurayninkutapas sumaqta qispichiaku. Chaynallataq kawsayninkumanta harkachiyta munaspapas sumaq harkachiqku, chaynapi mana qarunanpaq, chaymi

qasawanpas, wayrawanpas, chikchiwanpas sumaqta uywanakuqku. Qasapas, parapas, chikchipas, wayrapas ñawpamanta pachas ñuqanchikwan kuskanchan, wakin wataqa llumpa, wakin watataq pisilla.

Kawsaykuna harkachikunapaqqa kanmi:

Qusñi, nisqanchikpihinapas qasaqa ñuqanchikhina kawsaq runas, asnupa ayripis purin, chaysi qasa musyachikuqkuna qasananta willawaptinchikqa hinaspapas llumpay kallpayuq. Yana qasa chayamunanta unanchamuptinqa, qusñichina, qusñitas qasaqa istawta/aswanmi millakun hinaspas qusñichiptykiqa huk law qantallanta ripukun. Qusñichisqaman asnaq hiwita churaykusqa aswantaraqsi millakun.

Kawsayta qasamanta harkachinapaqqa chakrapa chawpinpis qusñichina chawpi tuta pasaymanta, qasaqa yaqa achikyaq lawmanñas mastakamun, chaysi qasa qarqunapaqqa, tuta achikyaqman qusñichina, qulli chakipa usutanta churaykusqas aswantaqa ayqikun, manas asuykuyllapas asuykamunchu.

Kay yachaykunaqa ñawpa awilunchikkunapa achka watapa risqanpi churaspa qispichisqansi, ichaqa watapa risqanpis qasapas aswan kallpayuqña hinaptin aswan quñichisqaña manchakun.

Kiswar, Chaynallataqsi qasaqa manchakun kiswarta, chaysi qasa musyachikuqkuna qasananta willawaptinchikqa hinaspapas mana ancha kallpayuq kaptinqa kiswarpa kallmankunata pakirqusqa kaypi chaypi sayarqachina, chay rikuspansi qasaqa chayraq manchakuspa waqtallanta ripukun.

Ñawpa awilunchikkunaqa yachaqkus ima qasachá kiswarta manchakunman, ima qasataqma mana chayta, chaymanhinas, kiswarwan kawsayninkutaqa manchachiqku.

Yukalitu, Yukalituapas qasamantaqa kawsaykunata harkansi, yukalituqa yuraq kayninwan millay asnayninwansi

qasamantaqa harkan, chaypaqsi yukalitupa kallmankunata pakispa siqillanpi sayachina, sumaqta sayachisqaqa harkansi. Llumpay karu karupi sayachisqaqa manas harkanchu.

Yukalituwanqa harkachinku yukalitupa wiñankunapis, chay suyukunapiqa qasapas manas llumpay kallpayuqchu, chay raykus yukalituwan harkachiyta yachasqaku.

Kay yachaykunapas watapa risqanpi tarisqas, sapa llaqtapipas kanpunis imawanpas qasamanta harkachinapaq, ichaqa, qayllasi qunqachkanchik hinaptin qasapas llumpayta kawsay tarpukusqanchiktas qarun, chaynapi ñuqanchikpas qasata chiqninchik, manaña qasawan uywanakuytapas yachanchikñachu.

Qasamanta willakuykuna

Ayllupi qasa harkaymanta (willakuy)

Huk ayllupis warmi qari taytakuchakuna kawsasqaku, paykunaqa hawkas kawsakuq mikunankupaq kawsayninkuta tarpuspanku. Manas imapas kawsayninkutapas qaruqchu.

Chayna kawsakuchkaptinkus huk punchaw, yaqa inti waqtaymanta chirita wayramusqa hinaptinsi taytakuchaqa mamakuchanta nin: “Yaw payacha imacha hamurqunqa kunanqa, millaytam wayramuchkan”, nispa.

Mamakuchaqa “kukayki hallpakuq hinaya qawariy sutillachiki imas qispirqamunqa”, nispa.

Taytakuchaqa punkuchanman llusqirqamuspas kukanta akuspa qawaykachachkan, chayllamansi muqu urayta iskay asnukuna qispiykamusqa, paykuna pura pukllaspansi qispiykamusqaku, pukllaspa, pukllaspas urayman yaykumusqaku hinaptinsi taytakuchaqa nisqa, wakmi riki

hamusqa. Manam kaypiqa pipapas asnunqa kanchu. ¿Imataq wak asnukunaqa kanman? Nispas qawan.

Yuyaymansi hinaspas nin, “wak asnukunaqa qasapunim kanman”, nispa.

Sayarispansi manaña allin kaq /uqutanta maskamun, punpu kullukunata hinaspas qusñichiyta kachaykun, allinta nina ruparquptinsi, manaña churakusqan lluqi /uqutanta wikapaykun. Yachachisqahinaraqsi qusñiqa asnukuna lawman waqtakun hinaptinsi asnukunaqa qusñimanta ayqikunhina purpuryasparaq, umankuta qiwirisparaq, paykunapura pukllaspa paskakusqaku, maymi hamusqankuta.

Chay tuta achikyaqpaqsi, waqtan ayllukunapiqa pasaypaqta qasa kawsayninkuta qasarusqa, papatapapas yaqa sapinkamaraqsi chayachisqa. Chayraqsi taytakuchaqa: “kawsayninchikta allinta harkarqunchik, imataraq mikuchwan karqa, manam imaniraqtapás puqunraqchu papapas”, nispa mamakuchanwan rimapayanakusqa.

Chaynatas tayta mamakuchaqa kunankamapas kuisqa kawsakunku, ichaqa tukuy musyachikuqkuna allin qawayta paykunaqa yachanraq hinaspa imamantapas allinta harkachikunku.

Kuchiwan uywanakuy

Ayllu ukupiqqa sumaqtam tukuy ima kawsaywan, uywawan uywanakuyta yachanachik; pacha muyuypim uywakunata uywayta yachananchik, paykunapas qipata uywawananchikpaq. Huk uywam ancha ancha riqsisqa, kuyasqa kasqa, payqa qali qalitam unay aylluta uywan; chay uywapam anchata aychan miskin, chaynallataqmi kay uywaqa tukuy imata mikukun. Kay uywam kuchi, paytam watapa muyusqanmanhina uywana.

Kuchi uyway

Anti suyupi tiyaq ayllukunaqa kay uywataqa mama pachanchikpa muyuyniymahinam uywanku:

Paray qallariy
uku

Kay ukupim allinta hatunyaykuptin kuchikunataqa rakiyta qallaykunku; chaypim akllanku mayqinkunam urqupaq, chinapaq mirachinapaq kanqaku, mayqinkunam rantipakunapaq chayta qawarispä; chaynallataqmi huk iskay urqukunata churananku, kawsay uywanankupaq. Chaypaqmi kay urqu kuchikunataqa manaraq kuchita rusayta qallarichkaptin sumaqta llantupi kananpaq wasinta rurapunku, mikunakunata huñurqunku hinaspanmi chay allin uywa kapaq runawan kuchipa runtunta hurqurqachinku.

Kuchi kapanapaqqa kananmi achka llullu ispay; sumaq chuya chaki paqla pampa, waskakuna,

Paray qallariy
uku

iskay runa; chaynallataqmi mana huk ñawpaq punchawmanta kuchitaqa mikuchinachu. Chay kapay punchawmi kapaq yanapaqnin runakunawan sumaqta kukata akuykuspanku, upyanata tinkaykuspanku kuchita sumaqta chakinta watarquspanku tikrarunku, chaymanta saqsa pachawan uywapa siminta churarquspanku wasanmanta, umanmanta ñitinanku. Chayllamanmi kapaqqa kuchipa runtunta chay llullu ispaywan sumaqta maqlliykun, chaymantañam kuchunanwan iskaynin runtunta urqurparin hinaspa chay kirita supa supayta llullu ispaywan maqllinan, chaynallataqmi llapallan ispayninta ispachinan, chaynaruspankum llantu wasinpi watarunku.

Kapayta tukuruspankuñam sumaqta llasaq mikunata mikurunku hinaspankum kuchipa waqtanpi kukata waqaykuspa ima hinam, haykapim kuchi qaliyanqa chayta uywayuqman willaykamunku, ima hinatam sapa punchaw hampinanta yachachimun. Kapaqnin ripuptinñam, uywamanqa lawanta qarapunku kaqmanta kallpan hapinanpaq; chayta mikurquspanmi uywaqa llantupi sumaqta puñukunqa. Kimsa, pichqa punchawpim chay kiringa hampikunqa.

<p>Puquy uku</p>	<p>Paray ukuqa kapasqa kuchitaqa sumaqtam llullu qurakunawan uywanku, paymanqa llullu ataquta, pulputa, qurakunata imam sapa kuti qaranku, chaytam sara ukumanta quraqhina hurqumunku; chaynallataqmi tukuy ima mikunapa puchunta yaku yakullata qanra yakuta qaranku; chaywanmi kuchiqqa supayta chutarikun, utqayman wiñaykun. Payqa ranra ranrapim watasqa kanan; chaytam mana situn ismurunanmanta ruranku.</p>
<p>Paray llusiy uku</p>	<p>Kay ukuqa ñawpaq kawsay llusiy kawsakunawanmi tupan, chay ukupim papata ima allayta qallaykunku; chaypim kapun kuchiqqa sumaqta papa saqisqata, ismusqata ima wistapakamunqa mana huknin watata llumpay quyu papa chay chakrapi kananpaq; chaynallataq ñutu papakunata tutamantam, qaspiyuqta ima mikukunqa. Kay ukupiqqa uywaqa runawan kuskam maytapas rin, chaypim kawsaypa puchusqanta payqa mikukamunqa.</p>
<p>Chakiy uku</p>	<p>Kay ukupiqqa qallaykunmi tukuy ima kawsay uqariy; chaypim mama sarata, hawasta, rihuta ima sumaq chakisqataña rutuspanku tipinku, waqtanku, iranku ima. Kay pachamanqa kapasqa kuchi, manachayqa chay mana takyachikuq machu kuchim allí allin hatunña, sumaq chutay chuta; kaymi kay ukupiqqa uywaqa chaki kawsaywanña kawsakunqa; aswanqa sumaqtañam, achkatam qaranqaku utqayman wirayananpaq. Kay pachapiqa, manañam kuchitaqa maymanpas pusanañachu, qatinañachu, astawanqa sumaqtam watanallanpi anchata puquchina.</p>

Kuchi wirayachiy

Kay uywa puquchiyqa tukuy ima kawsay hurquy ukum, chaki kawsay urquy ukupim qallarín, chaypim anchata wirayan. Kuchi uywaq kawsaymi, mama saranchik; kay kawsaymi sumaqta utqayman puquchinqa; chayraykum mama saraqqa kuchiwan sumaqta uywanakunku. Chaynallataqmi papa, ulluku, uqa; huk kawsaykuna sumaqta kay uywata puquchin.

Imahinatataq mama sarata kuchi wirayachinapaq aklana

Sara tipiypi; kaypiqa arkupim runakuna mama sarata tipiyta qallarínku; chaypim allin sarata huklawman churanku; chaynallataqmi waqtachanman ismunkunata, chamunkunata, utunkunata, llullunkunata ima churanku; chayna rakisqatañam inti wataykuyta tinralman apaykunku; chaypim sumaqta mastaspa chakichínku. Kay kanchapim yaqa chawpi killa mama saraqqa sumaqta chakiy chakita chakinqa.

Sara huqariypi; kaytam mama sarapa chakisqan kanchapi rurakun; chaymi manaraq mama sarata markaman uqarichkaspa allinta aklapanku chay ismupaq, chamuqaq, utuqaq sarakunata hinaspanmi chay akllasqa kaqta allinchankunata iskusqaku runakuna mikunanpaq waqaychanku; chaynallataqmi chay mana allinninkunata kuchiman qaranapaq sumaqta wayqakunapi waqaychanku, chaytam kuchipaq lawapunanpaq as asmanta urqumunku.

Markapi akllapaspa; kawsay markapi huqarisqaña kachkaptinmi, allí allimanta kawsaytaqa ayllu mikunankupaq hurqumunku; chay hurqumusqankupim sara kutkusqata taripankuraq, chaykunatam allimanta hurqumuspa kuchi wirayachiy tukupaypiña kay mama sarataqa qaranku. Kay kawsaymi utqayman uywataqa puquchin.

Kuchipaq mama saramanta mikuna ruray

Maraypi, manachayqa
huk kutanapim
ñawpaqtaqa rumi puka
kachita huk uchuy
kipaykuyta kutana.

Ismunirasqa, ñutu
kaq, kutkusqa chay
kuchipaq kaq saratam
chambrallata, ranullata
kutana.

Yaku quñiramuptinñam
chay kutasqa mama
sarata churaspa lawata
huk timpuychallata
timpuchina.

Llantupim tutallamanta,
chawpi punchawta,
qaspiykuta ima lawata
kuchimanqa saksay
saksayta qarana.

Imahinatataq papata, ullukuta, uqata kuchi wirayachinapaq akllana

Allaypi; kay llamkaymanmi chay wirayachinanku uywantinña rinku; chaypim allasqankupa qipanta papa puchusqata kuchiwanqa wistachina; chaypim atinankama sumaqta papata, ullukuta, uqata maskapan. Chaynallataqmi chay ismu qallarisqan kawsayta huklawman churamuna; chaytam nischu/ nisyu kasqan ismuta kuchunawan wikapaspa chakichina; chay kawsaytam mikunanpi kuchimanqa allí allimanta qarana.

Akllaypi; kaypim kawsaytaqa akllanku hatunkunata, muhupaq, mikunapaq ima; chaypim chay nischu/ nisyu uchuychanta, akapa nisqanta kuchipaq waqaychanku; chaytam allimanta yanuspa, chawallata ima kuchimanqa qaranku.

Akllapaypi, hurqumuypi; kawsay waqaychasqatam allimanta mikunapaq, tarpunapaq kaqmanta kawsayta urqumunku, chaypi chuñuyasqanta, mana allin kaqkunatam kaqmanta maskapaspa kuchipa mikunanpaq akllanku; chaytam qaranku.

Kuchipaq papamanta, ullukumanta, uqamanta mikuna ruray

Yachasqaykimanhina; imahinanpitaq rumi puka kachiyuqta kuchipa mikunaman churanku.

Qampaq; allinchi chay kachita kuchiman mikuchina? Imahinanpi.

Ima huk kawsaykunataq allin kuchi wirayachinapaq?

Sapa llaqtapi wiñasqanmanhinam uywakunapas kawsaykunawan uywanakunku; chaymi wakin quñi niraq llaqtakunapiqa kalawasata, sapalluta, miski rurukunata ima; chaytaqa kawsaykuna rikurimusqanman, achka kasqanmanhinam uywamanqa qarana; wakin chiri niraq suyukunapim chaypi wiñaq kawsaykunata llusqimusqanmanhina mikuchinku.

Suyuykipi, ima kawsaykunawantaq kuchita wirayachinku.

Ima kawsaytaq utqayman, anchata wirayachin.

Hayka unaypitaq kuchi wirayan.

Ima kawsaykunataq mana allinchu kuchi wirayachinapaq

Yachaymanhinaqa kuchitaga manam wirayachinachu kay kawsaykunawan:

Kiwna; kay kawsaytaqa manam qaranachu; chayta mikuptinqa tikti unquymi aychanpi rikurirunman hinaptinmi runaqa chayna aychataqa manapuni mikunmanchu..

Aylluykipi, ima kawsaykunatataq mana kuchiman qaranachu. Imahinanpi.

Kuchita wirayachispa, imatataq mana chay uywata ruranachu.

Kuchi nakay

Kuchitaqa nakana wiray wira kaptinñam; uywataqa puquchina ayllunchikpi imapas raymipaqmi; kay raymim kanan inti raymi killa puririyipi; chay ukupim, wasita pirqaspa, wasi wasi rurakun; chaynallataqmi kasarakuypi ima; chay pachapim kuchitaqa nakana kay raymipi sumaqta llapallan ayllu mikuykunanpaq.

Nakanaqa iskay punchaw chay raymi kanan ñawpaqñintam; chaypaqmi yachaqkunata minkakamuna, paykunam kanku:

Kuchi siquqkuna, nakaqkuna; paykunam sumaqta kuka kintuta chay kuchipa watananpi churaykunku; chaynallataq chay kawsaypa wiñasqan chakraman upyanata tinkaykunku hinaspankum nakanata, waskata, llañu kaspita, istakata, raku yantakunata, yawar hapinapaq kaqkunata ima churanakunanku; chaykuna kaptinmi nakaqkuna kuchi uywaqman willamunku, paymi sumaqta mama sarata iskuykuspa kuchitaqa chay siquna waskawan watarqun, hinaspami maypi nakananku pataman aysaramun as asmanta sarata wischuspa. Chaypim nakaqkunaqa utqayman kuchipa kunkanpi kimsa patara waskata muyuchispanku hukchallata istakawan siqurparinku, yanapaqkunañataqmi atakanmanta tikranku hinaspa qipa atakanwan ñawpaq atakanwan wataruspanku sumaqta ñitinanku; chayllapim hukninkaq runa qasqunpi kuchunawan sunqunkama satinan, chaynintakamam pukay puka yawar pawarimun; chaytam sumaqta hapinanku mursilla ruranankupaq. Kuchi wañurquptinmi chay kuchuna satisqankuta quruntawan, manachayqa kapichawanpas sumaqta tapananku, raku qaytuwan matiy matita watananku mana ima qanrapas aychaman yaykunanpaq hinaspankum nakaqkunaqa maypi hatun mankapi yaku timpuchisqankuman aparuspanku raku yantapa hawanman churaykunku.

Yaku timpuchi qkuna, chukchan pilaqkuna, atakanpa situn chusti qkuna, paykunam achka yakuta timpuchinanku

hinaspa mati kullupukukunata, qatanata, kuchunakunata allichakunanku. Chay yantapa hawanpi wañusqa kuchimanmi rupachkaq yakuta matiwan, kullpukuwan ima sumaqchata hichananku, chaytam sumaqta taqllananku, chaymanta huk unaycha katananku; chay katasqankuta urqurquspankum utqayman manaraq chiriyachkaptin chukchanta pilananku. Pilayta tukuruspankum kuchipa atakanta timpuchkaq yakuman mana unaytachu chulluchinanku, chaymantam situnta hurqunanku. Chay sumaq pilasqa kaptinmi chiri yakuwan sumaqta kuchunawan chuyay chuyata qatunanku, sumaqtam maqchinanku.

Chunchul hapiqkuna, wiksapu maqlliikuna; paykunam puchkatilluta, hatun yaku hapinakunata ima allichakunanku. Kuchi maqllisqatam sumaqta qasqunmanta chitqayta qallaykunku; chaypim sumaqlata miskillinta hapinanku, llañu, raku chunchulta tikramunku; wiksaputa hurqunku; chuyallata rurunninta, sunqunta, qapsanninta ima hurqunku; chaykunata urqurquspanmi kaqmanta ukunta maqllirquspanku sumaq sutunanpaq huk kaspiman, ramaraman ima warkunku. Wakinmi chay chunchulkunata huk allpapi tuquman kuchipa kaqninta taqtinku, chaytam sumaqta qataruspanku sumaqta maqlliyta qallaykunku, llañu chunchulkunatapapuchkatilluwan tikranku; wiksaputapas timpu yakuwan sumaqta tupraykunku

Qaran chutiikuna, aycha kuchuqkuna, paykunam ñawpaqtaqa atakanta, umanta hurqunku hinaspankum waqlatarachispaku wasanmanta llañu llañullata wallayta qallaykunku; chayta tukurquspankum huk hukllamanta chay wallasqantakama kuchipa qaranta chustiyta qallaykunku; chay waskachukunatam pirulman churanku, chaypim wakinta kuchunku, wakinta kachiwan kachichanku kuchi qarapaq chakichinankupaq. Kuchi qarata hurquyta tukuruspankum, aychata sumaqta hurqunku; chaytam wakinta kuchunku tiqtichinankupaq, wakintañataqmi charkipaq hurqunku.

Chicharu ruraqkuna, ñawpaqtam kuchipa qaranta, wiranta tiqtichinanku; chaymantam achka wiran llusqin; chaypiñam aychataqa sumaqta tiqtichinku, tukupaypim wiksaputa, qapsanta ima tiqtichinku; tukupaypim rinrinta, sinqanta, qallunta, atakanta ima tiqtichina. Kuchipa wirantañataqmi sumaq allpa mankapi watantin mikuna ruranapaq tikachinku.

Kuchi tiqtichiy

Chaytaqa kuchi aychamantam rurana, chaypaqmi kuchipa qaranta, wiranta, aychanta payniraqllata kuchunanku hinaspanmi chayta ñawpaqtaqa as niraq yakullapiraq waykuna/yanuna; chaymantañam chullusqan wirapi sumaqta tiqtichina. Chay kuchi aychata miraykachinapaqmi papa tipqasqata churana. Chicharutaqa patasqa mutiwan, papa waykuwanmi/yanuywanmi iskay kimsa punchaw mikukuna; chaynallataqmi mankapi unay hawka churasqa kanman. Kay miski mikuytaqa llapallan aylluman, waqtanchikpi tiyaqmanmi mallichina; chaymi paykunapas kuchinta nakaspa qayamuwasun, mallichimuwasun.

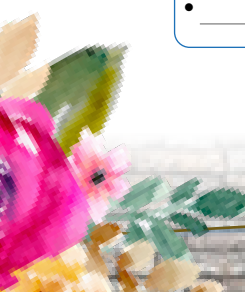
Aylluykipa rurasqanmanhina huntapaykuy.

- _____
- _____
- _____
- _____

- _____
- _____
- _____
- _____

- _____
- _____
- _____
- _____

- _____
- _____
- _____
- _____

Mursilla ruray

Kaytaqa kuchipa yawarninmanmi chay ñutu wirakunata churana, achka iñu siwulla ikasqata, huk miski asnapa ñutu ikasqata; chaykunawanmi suma sumaqta yawarta llapityaspa chapuna hinaspanmi llañu, raku chunchulman hillpuna, chaytam hatun mankapi tukuy tuta timpuchina yawar sumaq chayay chayay kanankama. Chayasqa mursillataqa minchankunatam papa waykuwan/ yanuwan ima mikuna; wakintañataqmi chay yanapakuq ayllukunaman malliykachina.

Aylluykipa yachasqanmanhina huntapaykuy.

Imapaqmi allin kuchipa yawarnin. _____ _____ _____	Imapaqmi allin "yerba buena". _____ _____ _____	Imapaqmi allin kuchi wirachakuna. _____ _____ _____	Imapaqmi allin iñu siwulla. _____ _____ _____
---	--	--	--

Kuchi qara ruray

Kaytaqa chay kuchipa waskahina kuchusqa qaranmanmi, kuchipa uman chutisqamanmi achka kachita churaspa rupaypi chay ramarapi chakichina, sumaq chakisqa kaptinñam, chay tullpapa hawanpi wayuna, chaypim qusñiwan sumaqta unay waqaychakunqa. Kay kuchi qarawanqa tukuy ima pikantitam ruranku; chaypaqmi ñawpaqtaqa sumaqtaraq sansapi kankaykuspa wiranta sutuykachispa as niraqta chayachina; chaymantañam ima mikuna yanusqamanpas churana.

Aylluykipa yanukusqanmanhina huntapaykuy.

Kawsay tarpuypi ima mikunataq yanunku _____ _____ _____ _____ _____	Wasi ruraypi ima mikunakunataq yanunku _____ _____ _____ _____ _____	Runa wañukuypi ima mikunakunataq yanunku _____ _____ _____ _____ _____
--	---	---

Kuchi charki ruray

Charkitaqa kuchipa sumaq chutay chuta aychanmantam ruranku; chaypaqmi llaspallata wallarquspanku sumaqta kachiwan piturquspanku ramarapi chakiy chakita chakirqachinku hinaspami chakiruptin kachinta taspiruspa chuya ruyaq wayqapi waqaychana. Chay charkiwanmi kawsay tarpuypi tukuy ima mikunakunata yanunku; chaynallataqmi munaspaga sansapi kankarquspa maraypi takarquspa /kamchawan mikukuna; chaytam illaq runakuna mikunankupaq apakunku.

Aylluykipa yachasqanmanhina huntapaykuy.

Ñawpaqta: _____

_____

_____

_____

Chaymanta: _____

_____

_____

_____

Qatinqinta: _____

_____

_____

_____

WASI RURAY

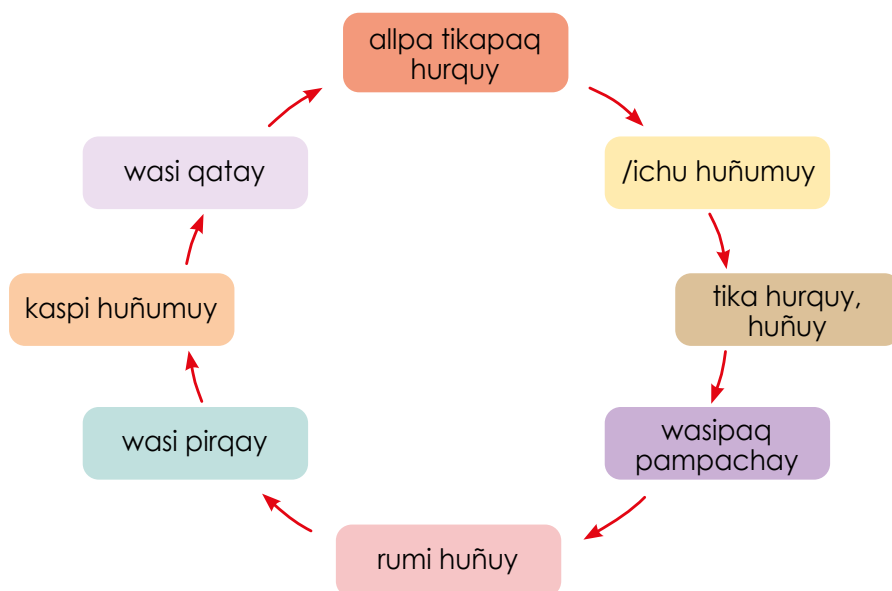
Wasi rurayqa yachaypaqmi; chaypaqmi chay wasi rurakuq ayllukunaqa, kaymanqa wakin ayllunwan tantiyaykanakuspa churakunanku; chaypaqmi allinta tukuy imata allichakunanku; chaynallataq imay pachakunapim tukuytapas rurananpaq churakunan; chaykunam:

Aynikuy; wasi rurakuqqa iskay kimsa ñawpaq watakunataraqmi huk wasi rurakuqkunata aynikunan; chaypim payqa warmi qari aynikamunku tukuy ima ruraypi; chaymi chay aynichikuqqa paypas wasinta rurakuptin kutichipunqa; kaykunapim ayninakunku:

- Allpa hurquypi, ischu/ ichu apamuypi.
- Tika hurquypi, huñuypi ima.
- Wasipaq pampachaypi, rumi huñumuypi.
- Wasi pirqaypi.
- Kaspi huñumuypi, llaqllaypi.
- Wasi wasipi:
  - Llamkaypi.
  - Kawsay churapuypi.
  - Upyanakuna churapuypi.
  - Qatanpi yanapaypi.

Kawsaychakuy; wataman wasi rurayman churakuspanqa, chay ñawpaq watatam uywata aychapaq uywakunan, kawsayta tarpukunan; chay kawsaychakusqanmi qallariymanta pacha wasi wasikama aypanan. Uywatam chitata, kuchita, wakata ima uywanan; chaymi chitaqa wasi ruraypi mikuna yanunapaq kanan; kuchi, wakañataqmi wasi wasipaq kanan; chay aycham achka kuyaqman aypanqa. Kawsaykunataqmi kananpuni mama sara, papa, ulluku, rihu, hawas ima; mana paypa chakran hatun kaptinqa, ayllunmi yanapanan, paymi allpanpi kawsayta tarpupunan.

Wasi ruraypim ayllunkunapa yanapakuyinwan, aynikusqankuna kutichipusqanwan, wakin huk aynikuqninkunawan kaykunata ruranan:

/ichu huñumuy; chakiy uku qallariytam kuyaqkunawan, ayninkunawan chiri ischupa/ ichupa kasqan urquta uywawan rinku; chaypim chayarquspanku sumaqta tinkaykunku, kuka kintuta apuman churaykapunku hinaspam sumaq chaki niraq ñutu, llañu ischuta/ ichuta rutunawan rutunku hinaspam yachaqwan sumaqta firsuchispanku uywawan apamunku; chaytaqa yachaqmi ruranan; manachayqa utqayllam larurparin hinaspa wisñirparikun. Ischuqa/ ichuqa wasipim sumaq mastasqa unayraq sumaqta chakinan.

Allpa tikapaqpaq hurquy; kaypaqmi ñawpa runakunata tapukuspa paykunawan sumaqta haywakuyta rurananku hinaspam allpata chay yachaqkunawan maskanku; paykunam willakun ima hina allpam allin tika ruranapaq kasqanta; chay allpata tarirquspam allpataqa hayka tikapaq munasqatahina hurquna; chaypim sumaqta ruminta, qanranta pallananku hinaspam huklawllapi sumaqta ñutuspanku pampallata churananku. Chaytam yakuwan chulluchinanku hinaspam iskay kimsa punchaw sumaqta nuqnunan; chaypim allpaqa anchata paskakunqa.

Tika hurquy; kaypaqmi kaykunatarraq rurananku:

- Ñawpaqtaqa sumaqta pampata pampachanan, rumikunata pallananku; chaypim tikataqa hurqunqaku.
- Tika ruray qallarinapaqa chay allpa nuyusqatam sumaqta tikrana hinaspam runawan, uywawan sarunanku.
- Sumaq sarusqa kaptinñam chay chakisqa ischuta/ ichuta taspinku hinaspam saruspanku, sapa kuti tikranku; chaytam sumaqta tupachinanku.
- Tupasqa mitutam ischuwan/ichuwan qataspa iskay kimsa tuta sumaqta puñuchinanku; chaypim mituqa supayta llinkiyunqa.
- Puñusqa mitutam kaqmanta sarupaspa as asmanta tikarapi tikata chustinku, chaytam wachu wachupi ruranku.
- Sumaqta paskaykuptinñam sapa kimsa punchaw tutamantankuna tikataqa tikrana, alli allin chakinankama.

Tika huñuy; kaypim tikataqa sumaqta llaqllana hinaspam chay pampapi achka huñuykunata pirqana.

Wasipaq pampachay; maypim wasi ruranapaq allpa patampim sumaqta haywakuyta rurana, chaypim mama pachaman munasqanta churapuna hinaspam wasi ruraq yachaqwan qawachikuspa sumaqta pampachana; chayta tukurquspanmi maypim yanuna, puñuna, kawsay waqaychana kuchukunata churaspa suñana; chaynintakamam ukumanta pirqanapaq yarqata aspina.

Rumi huñumuy; kaypi chay wasipa ruranapa ichpanpi hatun, palta rumikunata huñuspa, chay wasipaq kayqa tuqusqapa patanman churamuna; chaytam chay wasi ruray yachaq kamachikunan.

Wasi pirqay; kaytaqa allpa ukumanta pacham palta hatun rumiwan sumaq chapusqa mituwan pirqamuna; chaymantañam tikataqa churanku; kay llamkaypim achka runakuna kananku; paykunam mituta sumaqta chapunanku, mituta pirqaman chaqananku; tikata qipinanku. Sapa punchaw tukuytam, hayka punchawpim tukunankuta musyananku hinaspanku mana allin pirqata qiwirunanmanta sapa kuchupi chakatata churanku.

Kaspi huñuy; kaypim aylluta, riqsisqata kaspim mañakuq rinanku; chaymantañam sumaq chiw niqllata kuchunku hinaspa unay niraq chakinan; chaymantañam kirmapi apamunku; kay kaspim kanan kumrirapaq, punkupa hawanpaq, chaqllapaq ima.

Wasi watay; chay punchawqa allí allin suyasqam; kaypim llapallan ayllu, kuyaqkuna, aynikuqkuna tutallamanta hamunku; chaypaqmi kaykunataraq rurananku:

- Uywa nakay.
- Aqa ruray.
- Kawsay huñuy.
- Takiq minkakuy.
- Wasi wasi:
  - Ayni chaskiy.
  - Kuyaq chaskiy.
  - Mikuna ruray.
  - Tusuy, kusikuy.
  - Pampachay, sutinchay.
  - Uma hampiy.

Wasichakuy; kaytaqa wasi kaptinmi tukuy ima kaqninta churanku; chaynallataqmi chay musuq wasipi tiyaqpaq; chayman tukuy uywata, kawsayta churapuynin.

Ayni kutichiy; kaytaqa chay ayni apamuqninchikman huk punchawpi, killapi, watapi ima kutichipuymi; chaytam llapallan kuyaqninchikman kutichipunanchik; chaynapim kay suyupi runakunaqa imatapas rurakunchik.

Aylluykipi, imahinatataq wasi wasi punchawkunapi rurankichik.

Ayni, kuyaqkuna chaskiy:

- _____
- _____
- _____
- _____

Mikuna yanukuy:

- _____
- _____
- _____
- _____

Tusuy, takiy, kusikuy:

- _____
- _____
- _____
- _____

Pampachay, sutin churay:

- _____
- _____
- _____
- _____

Uma hampiy:

- _____
- _____
- _____
- _____

Rayminchikkuna

Wiñaymanta pacham runakunaqa kusikuypi, llakikuypi kawsanku; chay raymikunam pachapa, watapa purisqanmanhina kunanpachakama ayllupa, llaqtapa, suyupa kawsakuyninpi tarikunku. Anti suyupi kawsaq runakunaqa chay pachapi kawsaqmasinkunawanmi raymitaqa ruranku; chaynallataqmi mama pachapa munasqanmahina kay kusikuykunaqa apakun. Manam qunqanachu kay raymikunapa kikin hina kasqanta, tikrakusqanta, mirasqanta, rikurimusqanta; chay pachapa, watapa purisqanmanhinam tarikun hinallataq runakunapa watukaykanakusqanmanhina.

Kay pachapi kawsaqkunaqa huñupim tarikunku; chay huñupi kawsakuykunam ayllupi, llaqtapi, suyukunapi ima; paykunaqa ima raymitapas ima hina mama pachapi tiyasqanmahinan ruranku; ima hinam iñiyinkumanhina; chaymanhinam tukuy imatapas ruranqaku; chaynallataqmi kay suyunchikpiqa tukuy ima hina kawsakuyninchik; chaymanhinallataqmi tukuy ima hina raymikunapas. Runakunaqa chay huñupi kawsakusqankumanhinam raymichakunku.

AYLLUPA RAYMINKUNAN; ñawpamanta pacha kunan pachakamam ayllupiqqa tukuy ima hina raymikuna tarikunku; chay kawsakuymi kawsakuyninkumahina tarikun; chaytam qawasun:

Iñiyinmanhina; chayqa sapa runapa ayllupa iñisqanmanhinam ima hina raymikunatapas ruranku; manachayqa chay raymiman churapakunku; kay iñiykunam achka achka huñukuna taytachapi tarikunku; chayna

kachkaspapas, anti suyupi kawsaqkunapaqa sunqunchikpim, kawsakuyninchikpi mama pachawan, uywawan, kawsaywan kуска kawsakuy tarikun; chaymi yachayninchik. Hinallataqmi yachapananchik kunanhina taytachapi iñiyqa kay qipa watakunañam ayllupa, llaqtapa kawsayninmanqa chayamun. Iñiymanhinaqa hukniraqmi:

- Punchawpi samayninku.
- Takiyninku.
- Mañakuyninku.
- Mikuyninku.
- Yanapanakuyninkupas.

Tiyasqanmanhina; ayllukunaqa ima hina pachapi tiyasqanmanhinam raymikunataqa ruranku; chaymi tarikun:

- Anti suyukunapi tiyasqankumanhina:
  - Chiripi tiyaqkuna.
  - Wayqukunapi tiyaqkuna.
  - Qichqapi tiyaqkuna.
- Chala suyukunapi tiyasqankumanhina:
  - Qucha patapi tiyaqkuna.
  - Aqu pampakunapi tiyaqkuna.
  - Chaki ranrakunapi tiyaqkuna.
- Yunka suyukunapi tiyasqankumanhina:
  - Mayu patapi tiyaqkuna.
  - Mallki mallki ukupi tiyaqkuna.
  - Yunkaman yaykunapi tiyaqkuna.

Pachapa muyuyninmanhina; ayllukunaqa mama pachawanmi kuskalla kusikuypi, llakikuypi, ñakariypi, qawaypi, piñachinakuypi ima tarikunku; chaymi ayllupaqa raymipa

muyuyinman, churapusqanmanhina tarikun; chaykunam tarikunqa:

Apu taytakunapa punchawnin; chaypim llapallan suyupi ayllukuna apu taytakunata, mamakunata riqsikuspa raymichanqaku; chaykunam:

Tayta Intipa chirimuynin; chaytam inti raymi killapi ruranku; kay ukupim Intiqa uchuychalla tarikun; manam allintaqa rupamunchu; chiri chirim punchawkunapas hinaptinmi aswanqa kay ukupiqa supayta qasamun; chaypim chuñuta, chuchuqata, kayata, chullqita ima allin ruranapaq. Chay raymichaypim Tayta Intipa rupaynin yanapanapaq chakrapi kawsaypa puchunta kañapanku; mawka runapa pachankunata kañanku hinaspa ima hina kasqanta runakuna kaminakunku. Kay raymitam kunan pachapiqa wakin tupanachinku, hinallataq sutichanku San Juan raymichaywan.

Tayta Intipa waqtanpamuynin; chaytam ayllukunaqa ruranku kawsay tarpuy uku qallariyta, allin qiwakuna, chaqukuna, kawsay rurukuna pachakamuyta, waytarimuyta qallarimuptin; chaymi chay quya raymi killapa yaqa tukupayninpi raymichakun; kaypiqa tayta intiqa urqkunapa, llaqtapa waqtantam purimun hinaspanmi mana /ichuta rurapayninpas kankamunchu. Kaypiqa apukunapa tiyasqanmanmi muhu kawsayta apaspa sumaqta tayta intiman qawachina; chaypim mañakuna chay wata sumaq wata kananpaq hinallataq ancha allin kawsay qispinanpaq.

Mama killapa churakusqanmahina; kaypiqa anchatam qawananchik mama killapa churakusqanta; chaymi kanqa:

Wañu killa.

Wiksu killa.

Quchachasqa killa.

Chiwniq killa.

Kay mama killata qawarquspam yachasunchik ima kawsay, ima sacha, ima qura, ima asnapa tarpuyta; chay killapa kasqanmanhina tarpusqam, ima kawsaypas, rurusapa, hatunta ruruyuq qispinqa.

Chaskapa rikurimusqanmanhina, chaytam chaky ukupi qawayta yachana hinaspam willakamusqanmanhina ima hinam chay tutakuna, punchawkuna kasqanta yachasun; chaymi kay chaskapa nisqanmanhina papamanta, uqamanta ima chuñuta rurayta yachana. Chaynallataqmi chaskaqa puriq runakunata pusanqa hinallataq imay pacha kasqanta willarinqa.

Wayrapa piñakusqanmanhina; chaytam musyayta yachana hinaspa paypa hamusqanmanhina kawsayta wayrachispa chuyanchana hinallataq ima qina kasqanmantapas harkakuna. Ayllukunaqa yachanmi wayrapa piñakuyninta; chaymi paypa munasqanta churapuna mana wasikunapa qatanta qalanarqunanpaq, kawsayta mastarqunanpaq ima.

Parapa munasqanmahina; paypa willakuynintapas musyayta yachana; chaymanhinam kawsakuna uywana; chaytam allin wata kananpaq sumaq raymikunata ruranku; chaykunam tarikun:

Qucha lasuy; kay raymi ruranankupaqmi chay sallqa qapaq quchaman ayllukunaqa tukuy ima mikuyta, upyayta, kawsayta, uywata apaykuspanku rinku hinaspanmi yaku qayay yachaqwan sumaqta haywakuyta quchapaq churapunku; chaytam sumaqta takiykuspa mama quchaman churapamunku. Sapa llaqtapi, suyupim hukniraqta rayminku.

Qucha qarkachiy; chaymanmi llaqta umalliqwan achka mikunata, upyanata, takikunata, tukaykunata apaykuspa rinku hinaspanmi chayarquspanku haywakuyta quchaman chayaruspanku champata patarakunapi takaruspanku sumaqta yakupa punkunta pirqanku; chay pirqaqmi ñawpa yachaq runakuna kanan. Kay qucha

quchachaymanhinam ayllupa, llaqtapa chay watapi kawsaynin kanqa.

Yarqa aspiy; kaytam ayllukuna manaraq tarpuyta qallarichkaspanku ruranku; chaypim yakupa purinanta sumaqta laqananku, chaypim yakupa rakinan paqchakunapi chaypi allpayuqkuna sumaq mikunata, upyanata yanapakuq runaman mallichinan.

Qarpay; kaytam kawsay tarpunanpaq wiñananpaq ruranku; chaymi chakrataqa tutallan qarpana; chaypim mama yakuqa anchata purin, punchawpiqa chinkayllam chinkaykun. Manam mama yakutaqa yanqaga usuchinachu; manaña qarpanapaq kaptinqa, kaqmantam mayuman kachaykapuna.

Aylluykita tapuspayki, kay raymikunapaq yachaykunata huntapaykuy.

	Llamkaykuna	Takiykuna/ tusuykuna	Mikuykuna
Tayta intipaq			
Mama killapaq			
Mama yakupaq			
Apunchikkunapaq, wamaninchikkunapaq			

RUNAPA RAYMINKUNA; mama pachapi tiyaqkunapapas kanmi rayminkuna; paykunam runahina raymikunata ruranku; chay punchawkunapim kanan tukuy ima mikunakuna, upyanakuna ima; chaytam chay llaqtapi kawsaywan yanunku hinallataq kusikuy, takiy, tukay, pachakuykuna ima tarikun.

Mikuykuna; ayllukunaqa tukuy ima raymipaqmi miski, achka mikunakunata yanunanku; chaymi llapallan kuyaqman, aylluman, llaqtapi tiyaqmasinman aypanan. Chay riqsisqa mikuykunam.

Pikantikuna; kay mikunataqa achkatam rurana, chakiniraq mikunam; chaymi allinta wiksaman huntanqa, chaynallataq aypanqa llapa chay raymipi tarikuqman; kay miski mikuytaqa llaqtapi kawsaypa wiñasqanman, kasqanmanhinam yanunku, miskichinantaqmi hawa suyukunamanta rantikusqawan, llankikusqawan; chaymi tukuy imamanta pikantitaqa ruranku hinallataqmi kay mikunaqa ima raymipipas tarikun; mana chayqa maymanpas watukuq rispapas apana. Kay mikuytaqa sapa llaqtapim hukniraqchata ruranku; manam niraqpurallaqa kanmanchu; chaynallataqmi achkata yanuysiwananchikpaq minkakunanchik; kananmi hatun mankakuna.

Papa pikanti

Yaykuqkuna:

- Ñutuniraq papa
- Kuchi wira
- Puka uchu, tiñina, ahus, siwulla
- Asnapakuna ima

Ima hina ruraynin:

Papata waykuspa/ yanuspa tipqana hinaspam ñutuchata ikana, manachayqa llapina. Miskinantam kuchipa wiranwan, puka uchu kutasqawan, manachayqa tiñinawan, ahuswan, siwullawan tiqtichina; chaymanmi yakuta yapaykuspa kachinta tupaykachispa chay timpuruptin papa ikasqata utaq llapisqata kamana; chaytam sapa kuti qaychina; manachayqa mankapa sikipim ruparqunman. Pikantitaqa uchuntintam mutiwan, manachayqa hamkawan/ kamchawan mikuna.

Ulluku pikanti

Yaykuqkuna:

- Ulluku, papa
- Charki
- Puka uchu, ahus,
- siwulla
- Kuchi wira
- Asnapakuna ima

Ima hina ruraynin:

Ullukuta maqchirquspam yanurquna, chaymantam ñawinkunata, kirinkunata istirquspa mankapi as allamanta kuchunawan ñutuy ñututa ikarquna; manachayqa huk ayllukunapiqa ñututam chawallata ikanku. Chaymantam miskinanta kuchipa wiranwan, puka uchu kutasqawan, manachayqa “tiñinawan”, ahuswan, siwullawan tiqtichina; chaymanmi yakuta yapaykuspa kachinta tupaykachispa chay timpuruptin ullukutaqa kamaykuna, chaynallataq papa ikasqata.

Rihu pikanti

Yaykuqkuna:

- Qaran chustisqa rihu
- Chaki hawas chulluchisqa, manachayqa llullu hawas
- Ikasqa papa
- Puka uchu, ahus, siwulla
- Kuchi wira, kuchi qara
- Asnapakuna ima

Ima hina ruraynin:

Ñawpaqtaqa kuchi qaratam sansapi kankana, chaymantam miskinantam kuchipa wiranwan, puka uchu kutasqawan, manachayqa “tiñinawan”, ahuswan, siwullawan tiqtichina; chaymanmi yakuta yapaykuspa kachinta tupaykachispa timpuchina; timpuruptin rihuta hichana, chay yaqa chayachkaptinñam achka ñutu ikasqa papata, tipqasqa hawasta churana hinaspa asnapanta ñutu ikasqata chaqchuykuna.

Kay pikantitaqa uchuntintam mutiwan, manachayqa hamkawan/kamchawan mikuna.

Kantaqmi huk kawsaymanta pikantikuna; chaytaqa ayllu mikunallanpaqmi yanuna, chaykunam:

Ataqu pikanti; kay mikuyqa chay llullu qura rikurimuypim rurakun; chaypaqmi ataqupa rapinta achka achkata pallarquna hinaspam sumaqta maqllirquspa tuqrayuq yakupi waykurquna; chayarquptinmi qapirquspa kurparquna hinaspañam miskinanta ahuswan, siwullawan tiqtirachina; chaymanmi kamaykuna ñutu chayasqa llapisqa papantinta. Chaytaqa uchu kutantinta, hamkawanmi/kamchawanmi mikuna. Kay pikantiqa anchatam hapikun, kallpata qukun.

Hawas pikanti; kaytaqa llullu tipqasqa hawaswanmi rurana; chaypaqmi achkata hawasta tipqana. Chaymantam timpuchkaq yakuman hapta haptayllata sapa timpumuptin hawasta kamana; chayarquptinmi achka llapisqa llullu miskipawan chapuna; chay chapuchkaptinmi miskipaaq aysarikunqaraq; chaymantam as niraq ñukñuta hichaykuspa timpuchaykachina. Urqunapaqmi achka ikasqa wakatay asnapata churaykuna.

Mama saramanta mikuykuna; kay kawsayqa tukuy ima ayllupa, llaqtapa rayminpim tarikun; paywanmi mikunataqa achkayachina, paymi kuyaqman saksayninta aypachin. Mama saraqqa tukuy wata, unay pacham runataqa uywan; chaymi payqa chuqllunmanta, kañanmanta pacha mikuchiwanichik; chakirquptinmi waqaychakuspa tukuy imapi ruraspa mikunchik. Tukuy llaqtakunapim kay kawsayqa tarikun; chaypim tukuy niraqta tarisun; paymi kanqa mutipaq, hamkapaq/kamchapaq, aqapaq, rantipakunapaq ima; paymi:

- **Mutipaq:** qillu sara, urkillu sara, sintu sara, kumun sara.
- **/kamchapaq:** uqi sara, chullpi sara, paru sara, istakilla sara.
- **Aqapaq:** pillpi sara, pukaykuq sara, qusñi sara, yana sara.
- **Hampipaq:** taqi sara, aya sara, ataw sara.

Paymantam kay mikunakunata ayllukunaqa yanunku.

Sara pila

Kaypaqa sarataraqmi qaranta chustina; chaypaqmi iskuwan chapusqa yakuta timpuchina; chaypim sarataqa kamaruspa unay niraq qaychiruna; chaypim kkillan sarapa qaranqa chustikamuyta qallaykunqa. Chaymantam chiri yakupi kanastapi sarapa qaranta sumaqta chustichina, hinaspa maqllina.

Yaykuqkuna:

- Sara pila
- Kuchi qara, uywapa
- Qallun, wiksapun,
- Tullun ima
- Chaki hawas chullusqa
- Rihu pilasqa
- Puka uchu,
- Ahus, siwulla
- Asnapakuna

Ima hina yanuynin:

Sara pilasqatam chayanankama ñawpaq tutata uywapa tulluntintawan timpuchina. Paqarinninman kuchi qarata sansapi tikay tika kanankama kankana; chaypim, puka uchu kutasqawan, ahuswan, siwullawan miskinanta tiqtiykachina; chay as niraq yakupim rihuta tuqyanankama timpuchina; chaymanmi timpusqa yakuta yapaykuspa chay sara pila chayasqata timpupachina; qipanmanmi chay uywapa ñutu kuchusqa qallunta, wiksapunta kamana. Chaymantañam papata, tipqasqa hawasta kamaykunku. Miskisqanta malliykuspankum, wakinpiqa astawanraq miskichiqninta tiqtiykachispa sara pilamanqa yapapaykunku.

Hamka/ Kamcha

Kananmi:

- Hamka/ kamcha sara
- Kallana

Ima hina ruraynin:

Munasqayki tukuy niraqpura hamka/ kamcha saratam iskuruna hinasпам sumaqta kallana quñiy quñi kachkaptin iskay aptayta churaykuna; chaytam sapay kuti sumaqta puchkatillupa umanpi qurunta churasqawan sapay kuti qaychina. Sumaqta tuqyayta tukuruptinñam kullpukuman taqtiruna.

Unay punchaw hawkalla kananpaqmi; suysunapi waqaychana.

Muti

Kay mikunaqa sapa punchaw runakuna kawsachiqmi; chaypaqmi sarata iskuruspa mankapi kamaykuspa tutan tullpaman churaykuna; chaypim timpukuspa achikyaqkama quñi yakupi chullukun; chaytam tutallanmanta kaqmanta timpuykachiptiki sumaqta patayta qallaykamun; chaymanta pacham mutitaqa mikukuna.

Mutitaqa iskay kimsa punchawmi timpupachikuspa ima mikunawanpas kуска mikukuna. Mana maqayananpaqmi sapa punchaw timpuchina.

Mama saramantaqa huk mikuykunatam ayllukunapiqa yanunku.

Sara lawa; kay mikunataqa sara kutasqamantam rurana; chaytam llullu hawasniyuqta, papayyuqta, miskipa, ñukñusapata tukuy ima asnapa qurayyuqta yanuna; kay mikunaqa anchatam hapikun.

Chuchuqa chupi; kay kutawanqa wallpa aychayuqmi sumaq miski mikuna rurakun; mana aycha kaptinqa, achka llullu hawasniyuqta, miskipayuqta yanuna.

Harwi lawa; kay mikuna ruranapaqa yuraq saratam chawa niraqllata (harwillata) hamkana/ kamchana; chayta kutarquspam ñukñuwan miskiyuqta lawata ruranku; chaynallataqmi kachiyuqtapas achka miskipayuqta, runtuyyuqta, ñukñuyyuqta, llullu hawasniyuqta yanunku.

Huminta; kay miski mikunataqa llullu chuqllumantam rurakun; chaypaqmi chuqlluta iskuspa kutana; chaytam miskiwan, aschalla kachiwan ima sumaqta chapuna; chaytam panqapi pintuspa tutan /yanuna; chaymi paqariyninman tutamantapaq quñichalla tarikunqa.

Aylluyki, ima mikunakunataq raymipaq mama saramanta yanunku.

Lullu saramanta	
Chaki saramanta	
Kutasqa saramanta	

Kankasqa mikunakuna; raymikunapiqa tarikunmi kankasqa mikuykuna; kaykunam wakin mikunakuna miskichiq; kankataqa asllatam qarana; chaytaqa huk waykukunawan, hamkakunawanmi/ kamchakunawanmi mikuna. Kankankum:

- **Wallpa kanka;** chaypaqmi malta wallpakunata nakarquspa sumaqta kachiwan, asnapa kutasqawan puñuchina; chaytam kankanapi chayay chayata chayachina hinaspam mankapi qatarquspa llikllawan pachachina sumaq quñichalla kananpaq. Wallpa kankataqa uchu uchuyllatam sillpirquspanku suysunapi mastaykunku; chaytam hamkawan/kamchawan, mutiwan, papa waykuwan/yanusqawan mikuna.
- **Quwi kanka;** chaypaqmi quwita pilarquspa sumaqta kachipi, asnapa kutasqapi puñurachina; chaymantañam sumaqta kankana tullpapi kankarquna; kaytapas wallpa kankatahinam mikuna.
- **Quwi tiqti;** kay uywachayqa yanukullantaqmi tiqtichisqapas; chaytam kuchurquspa, manachayqa sayaqllata tiqtirqachina. Kay tiqtisqa mikunataqa / yanukunawan, mutiwanmi mikuna.

- **Kuchi kanka;** malta uywatam nakana hinaspam chukchanta pilarquspa qaranta kuchunawan tuksirquspanku kachita, asnapa kutasqantinta chay kuchusqaman hillpurqunku hinaspam kankana tuqu tullpapi tukuy tuta churanku; chaymi sumaqta qaranpas, aychanpas chayarqun.
- **Kuchi chicharu;** kaypaqa kapasqa, puqusqa kuchitam wirayachina; chayta nakarquspam sumaqta tukuy imanta chicharuruna. Kay mikuytaqa papa yanuywanmi, mutiwanmi mikuna.
- **Charki kanka;** chaypaqmi ima uywapa aycha charkisqata sansapi kankana hinaspam maraypi takaparquna; chaytam sillpirquspa hawkawan/ kamchawan mikuna.

- **Aylluykipi, Ilaqtaykipi; ima yachaykunataq yachanku kankanapaq.**

Wallpapaq	
Quwipaq	
Charkipaq	
Kuchipaq	

Pachamanka; kay mikuna /yanukunapaqqa ñawpaqtaqa chaki allpatam ruyrupi uku niraqta tuquna; chayta rurarquspan yuraq niraq palta rumikunata huñuna; chaywanmi tuqupa muyuruqñinta pirqana; qipanmaqñataqmi chaki yantawam unay rumi pukayanankama kañana. Rumitam sumaqlata hawaman hurquspa huk hukllamanta mastaspa sapa rumipa hawanman

aychata churana; chaytam huk rumiwan ñitichina; chaypa hawanmanñam papata, llullu hawasta tallina; tukupaypim qiwa qurawan sumaqta qatana, hawanman rakta llikkllata; chaytam allpawan pampana hinaspam waqtanpi kukata akuspa chayanankama suyana; chayarquptinmi sumaqlata taqmayta qallarina; urquspam rakina huklawman hawasta, hukman papata, waqtanman aychata. Kay mikunataqa chay raymipi as runa kaptillanmi rurana.

Aqa ruray; kaymi llapallan suyu runapa miski upyanan; ruranapaqmi kay yachayta rurana.

Aqa upyay

Aqa puquruptinmi miskinta mallispa miskipaykachinku hinaspankum sumaqta mama pachaman challaykuspanku llapallan kuyaqman sapay kuti haywana; kay upyanawanmi raymipi kaqkunaqa sumaqta takikunqaku, tukakunqaku, tusukunqaku. Punchawpa purisqanmanhinam aqaaq astawan puqupanqa; chaytam kaqmanta timpupachispa upyakunkuraq. Puyñupa sikiñpi lawa niraqtam qunchupa hukpi aqanankupaq waqaychanku.

Wiñapu ruray

Aqapaq saratam iskuspa huk tuta chulluchina hinaspam hapiniraq champata mastaspa aqayachiq qurakunata pampaman churaspa sarata mastana, chaytam kaqmanta aqayachiq qurakunawan qatana hinaspa kaqmanta chay champawan qatana. Iskay kimsa punchawmantam pampasqata taqmaspa chullpina; chaytam chakichina hinaspa sapa aqakuyta munaspa kutana.

Aqa ruray

Wiñaputam maraypi chamchana hinaspam achka yakupi unay timpuchina; chaymanmi miski rurupa qarankunata churana; chaymantam yakunta sumaqta suysuspa qapina hinaspam maqmaman hillpuspa sapay kuti musyana chiriyasqanta. Chiri niraq kaptinmi qunchuwan qunchuna hinaspam sumaq timpunanpaq maqmata pachachina; chay upim paqarisninpaq timpumuspa puqumunqa.

AYLLUPA TAKIYNIN, TUSUYNIN; kay kusikuyqa llapallan suyunchikpiqa manam hukllachu, nitaq huk niraqllachu; aswanqa sapa suyupim achka hukniraq takiykuna, tusuykuna, tukaykuna ima; chay hukniraq kaqninmi tarikun: (a) Mama pachapa kasqanmahina, (ch) Mama pachapa purisqanmanhina, (h) Runapa kawsakusqanmanhina.

Mama pachapa kasqanmanhina; chaytam tarisun huk willkamayumanta, huk willkamayukama; qapaq apumanta huk qapaq apupa kasqankama; chaynataqmi imam chay allpakunapi wiñasqanmanhina.

Mama pachapa kasqanmanhina; kaytam rikunchik maypim ayllukuna, llaqtakuna tiyanku chayta; chaymi wakinqa tarikunku:

Chiri puna llaqtakunapi; kay allpakunapiqa ayllukuna karu karupim tiyakunku; paykunaqa qali qalitam paquta, llamata, uwihata, kuchita ima uywanku; chaynallataqmi tukuy ima wayku papata, waña chuño ruranapaq papata, ullukuta, uqata, maswata ima as niraqllata; parallawan tarpunku.

Chiri quñiniq pampankunapi, paykunam kawsanku anchata tukuy niraq mama sarata, papata, asnapakunata ima tarpuspanku; kay llaqtakunapiqa yaqa watantinmi kawsaypas; chaynam yaku kasqan rayku. Uywatañataqmi wakata, kuchita as niraqllata uywakunku.

Quñi wayqu qichwakunapi; chaypim tiyanku uchuy, hatun mayupa waqtan wayqkunapi; kaypiqa manam hatunchu chakrakunaqa hinaspapas ranra niraqmi allpakunaqa; kaypi tiyaq ayllukunaqa quñipi wiñaq kawsaykunata, miski rurukunatam tarpunku; chaykuman apichu, riktin, purutu, paltay, tunas imakuna; waka, uwiha uywankuqa asllam, chaypim astawanqa kapita uywanku, chay uywam tukuy ima chaqupa, sachapa ñawinta ichasqa mikukun; chaynallataqmi quñinpiqa wallpapas, quwipas achkata

miran. Runakunatam achkata chuspikuna, wanwakuna kanipan.

Manam qunqanakunchu, ñawpa ñawpamanta pacham kay kimsan allpapi tiyaqkunaqa watukanakuqku, kawsayninku llankikuq.

Mama pachapa purisqanmanhina; chaytam tarisun watapa muyusqanmanhina; chaykunam:

Pukllay raymi uku; kaymi chayamun llullu kawsay paqarimusqanta; chaypim ayllukunaqa sumaqta takikunqaku, tusukunqaku mallkikunata llullu kawsaywan pachaykachispa sayachinqaku; chaynallataqmi paykunapas musuq pachawan murakunqaku kawsay qispiy qallarisqan rayku hinaspa mllaqtanpi wasin wasin, huk mllaqtan mllaqtan watukanakuypi puriykunqaku. Chaynallataqmi kay pukllay ukupiqqa sipaskuna maqtillukunapas suwanakunqaku, yananchanakuyta qallarinqaku hinaspa qipata kasarakunqaku; pukllaypim aylluqa miran.

Watantin chiqninakuqkunapas, chay raymipi mllaqta runapa chawpinpi, qawasqan supayninta hurqunakunqaku; alli allintam maqanakunku, chaypim chay piñachinakuqankuta pampachanku hinaspa kaqmanta kuyanakuq riqsinakuq qallaykun.

Kay pacha ukupim llullu kawsayta mankaman mallichina; chaymi tukuy kawsaypa llusqimusqanmanhina chaputa yanunku; chaytam sutichanku puchiru nispanku; chaymanta pacham kawsayqa hutqayman puquyta qallaykunqa; chaytam rurana mana rupay kawsayta saqirunanpaq. Kay raymipiqqa tukuy ayllupim huk uywa nakachikun, chaytam wasinman watukamuqman mallichin; chaynallataqmi aqa iskay kimsa punchawpaq kanan.

Paskuwa raymi uku; kay raymipas tupanakunmi kawsay puqusqan ukuwan, para ripuy pachawan chay taytachapa ñakarisqan, wañusqan, ripukapusqan ukuwan. Kay pachakunaqa, kay kimsan raykuñam ayllukunaqa, llaqtakunaqa anchata rayminku. Kay raymipim achka, tukuy ima kawsaymanta mikunata yanunku; sumaqta manaraq pichinku waqamuyta runakuna maqllikunku hinallataq uywakunatapaspas asnaq qurakunawan wischupaspa yakupi maqllinku hinaspa chawpi punchawkama ayunanku. Kay raymipipas achka mikuy, upyakuy, tusukuymi tarikun. Wakin llaqtapiqa Champakuywan, uchuy pukllaywanmi sutichanku.

Kawsay uqariy raymi; chaytam chakiy uku qallariyta ruranku; chaypim chiri llaqtapi tiyaq ayllukuna quñi niraq llaqtakunaman watukunku paqu, llama, uwiqa charkita, kuchi kankata apaykuspanku; chaywanmi mama sarata, rihuta, hawasta ima llankinku; chaynallataqmi quñi llaqtakunamanta miski rurukunata apamuspanku llankinakunanpaq puna llaqtakunata, ayllukunata watukanakunku.

Uywa sintay raymi; chaypim kuyasqan uywakunata sumaqta sintanta rinrinpi churanku hinaspa maypim michinan apu urqkunaman haywarikuyta apapunku. Wakin ayllukunam wayra killa ukupiña uywataqa raymichanku; chaypim sumaqaqa, mikuna ima, takiy, tusuy; kay raymipim uywayuq, uywata kuyasqanman, ayllunman ima suñaykun, chaytam suñachikuq uywayta yachanan.

Yantachakuy raymi; chaymi kawsay urquy ukupi rurakun; chaypim aylluqa sumaq puqusqa sachata maskaspa allinta haywakuyta churapunan hinaspa aqata ruraspas, uywata nakaspa kuyaqninta, ayllunta minkakuspa sachatakaq rinku, chaypim manaraq tikrayta qallarichkaspa sumaqta takiykuspa, wankaykuspa sachataqa kuyaykuna hinaspa kukata hallparquspaku tikrarunku. Chaymantam kuchpaykuspanku chitqanku. Chitqasqatañam wasipa

hichpanman qipimuspanku sumaqta karmanku; chayta tukurquspankum chakanata, hukkunapiqa unaqchaqta ima karmapa umanpi sayachinku; chaypim yantachikuq ayllupa wasinpi sumaq takiy, tusuy, mikuy ima kanqa.

Wasi ruray raymi; qallarinni para llusiy pachapi, chaypaqmi ischu/ ichu huñuq rinku hinaspa tikata chustispa rupaypi chakichina; chaynallataqmi kaspikunatapapas huñumuna; chaymantam pirqaspa iskay kimsa punchaw wasi wasitaqa rurana, chaypiqa aychamanta, papamanta, saramanta achka mikuna kanan hinallataq achka achka aqa; chaypim wankaq mamakuna wasi qispisqallanta sumaqta musuq wasipaq wankaykapunku.

Uywa, sacha chaquy raymi; kaytaqa rurana uywapa chukchan rutunapaq, chaynallataq unquq, machu, paya uywakuna huñunmanta hurqunapaqmi; chaytam chiri llaqtakunapi wikuña uywata ruranku hinallataq achka paquyuq, llamayuy, uwihayuy uywaqkunapas. Sacha chaquypas kanmi, chaytam chakra mirachinapaq, yantapaq ima ruranku.

Inti, musuq wata raymi; chaymi tayta intita riqsikuspa rurana; chayqa inti mana allinta rupamuptinmi ayllukuna kawsaypa puchunta, mawka pachakunata kañarupanku sumaqta rayminku. Kunan watakunaqa wakin llaqtapim taytacha San Juan nisqanwan tupanarqachinku. Willakuymahinam ñawpa awichunchikuna chay mawka sumaq Inkapa, Chanka runapa tiyasqanpi rurasqaku; chaypis sumaqta tayta intitaqa chaninchasqaku.

Warmi hurquy, kasaraku raymi; chaytaqa wayna sipaskuna pukllay raymipi tupaqkunam ña huñunakuyta munankuña, chaymi kawsay llusirquptin allin ruranapaq, chaysi chay musuq aylluqa kaqniyuq tarikunqa.

Warmi hurquy

Qaripa tayta mamanmi uchuy wasi uywata, kawsayta huñunan hinaspam ñawpa riqsisqa runata mañakunan warmi hurquq riyisinanpaq.

Warmi hurquy rinapaqmi punchawta churakunanku hinaspam ayllunkuwan kuska warmiyuqman mikuna apanankuta yanunku, upyanata ruranku.

Tutaykuqtam mikunakunata, upyanata apaykukuspa llapallan aylluntin upallalla warmiyuqpa wasinpa ichpanman rinku; chaymanta chay riqsisqa runallaraq yaykunam ima rantikuq hinalla; chaypim payllaraq upyanata upyachispa qiwiyllawan qiwipayan, rimapayan.

Kasarakuy

Qari warmipa tayta mamanku tukuy ima kawsayta, uywata huñuspanku haykaq kasarakunanku punchawman churakunku hinaspam ayllunkunaman, kuyaqkunaman willamunku.

Iskay kimsa punchaw kasarakunankupaq manaraq aypamuchkaptinmi; kuyaqkuna ramarata watanku; tukuy ima mikunakunata yanunku.

Killirukunam kasarakuqpa wasinman rispanku chay taytachapa, llaqta umalliqa wasinman pusaspanku kasarachimunku; chaymantam warmi wawayuqpa wasinman rispanku chay suyakunta mikuspanku, chay kasarakuqpa wasiman rinku.

Sipaspa tayta maman yaqa machasqa kachkaptinmi, chayraq maqtapa tayta maman, ayllunkuna yaykuruspanku rimapayayta qallaykuspanku mikuna apasqankunata ima sipaspa ayllunman mukuchispa kaqninta qupunku hinas pam haykap kasarakanankupaq churakunku.

Ramarapim kuyaqkuna tukuy ima mikunakunata mikunku, aqata upyanku; chaypim takiy, tusuy kaykun; chaymanmi kuyaqkuna kuyasqanta kasarakuqkunamanqa chayachinku. tutaykuytam puñuchinku.

Wallpa waqaytam sipastaqa wasinmanta hurqumuspanku takiyuspa, utuluhina waqaykuspanku maqtapa wasinman apamunku; chaypiñam upyayta tukupanku.

Paqarinninman umata hampispanku, waytamanta wawata pampanku, chaynallataq ramarata rantipakunku.

Yaku raymi; kay raymiqa achka ukupim rurakun; chaykunam:

Qucha wichqay, para qallariytam quchakunata sumaqta champachamunku, wichqamunku.

Rayqa laqay, chaytam manaraq kawsay tarpuyta qallarichkaspanku ruranku.

Chakra qarpay, chaytam kawsay tarpunankupaq ruranku, aswanqa tutanmi achkam yakuqa purin.

Kawsay tarpuy raymi; chaymi qallarín wayra killapi, quya raymi killapi; chaytaqa sumaqta kuchita nakaykusparaqmi rurana; chaymi allin kawsayqa chay wataqa kanqa. Wakin allpapim qarpaspa tarpunku, wakinpim para chayamuptin, chuchinllapi tarpunku.

Taytachapa mamachapa punchawninkuna; ñam anti suyumanpas kay raymikuna chayaraqamunña, chaytam ayllukunaqa paypa kaqta hinaña sumaq raymikunata ruranku; chay raymikunam kawsay huqariypa qipanta miskin; chay raymikunam:

Taytacha San Juan

Taytacha Santiago

Mamacha Carmen

Taytacha San Isidro Labrador

Taytacha Exaltacion

Tayta Wisuspa paqarisqan

Llaqtapa rayminkuna; chaymi kunan watakunaqa llaqtakunapa, suyukunapa paqarisqan punchaw; chaypi raymitam llaqta, suyu umalliqkuna ruranku hinas pam llapa llaqtapi tiyaqkuna llaqtapa chawpinpi kusikuykunamam rinku.

Chanka ayllupa tiyasqanpim kay kusikuykunata tarichwan:

Takiykuna

- Harawikuna, huk llaqtakunapim riqsinku wankawan; chay harawikuna:
  - Runa wañusqa pampaypaq.
  - Wasi wasi qatakuypaq.
  - Chakra richkachiypaq, kawsay tarpuypaq.
  - Waynakuna yananchakuypaq.
- Pukllay takikuna.
- Chimaycha.
- Pum pim.
- Llaqta maqta.
- Waka waka.
- Chuta chuta.

Tusuykuna

- Pukllay tusuykuna.
- Tiqras tusuy.
- Nikrillu tusuykuna.
- Wayliya tusuqkuna.
- Waka waka tusuy.
- Chimaycha tusuy.
- Pum pim tusuy.
- Llaqta maqta tusuy.
- Chuta chuta tusuy.

Tukaqkuna

- Arpa tukaq
- Wiyulin tukaq.
- Tiqras tukaq.
- Taqraka tukaq.
- Lawta tukaq.
- Pitu tukaq.
- Kaskawil tukaq.
- Waqra pukuq.
- Kawka tukaq.
- Kakichu tukaq.
- Kurnita tukaq.

Aylluykipi, llaqtaykipi; ima hinam kusikuynin, willarikamuy.

Takiyninkuna	Tusuyninkuna	Tukayninkuna
Imay ukupi		
Ima rayku		

AYLLUPA, LLAQTAPA PACHAKUYNIN

Sapa ayllupa tiyakusqanmanhinam runakunaqa pachakunku; chaymi kay suyupiqqa, tiqsi muyupiqqa runakunaqa tukuy niraqta pachakunku; chaytam riqsichwan:

Ruqupi

Chamarapi

Walipi

Warapi

Chaynallataqmi warmipa huk niraq llinpiyuqkuna llikllankupas, chaynallataqmi qarikunapapas tukuy llimpiyuq punchunkupas; may llaqtapi tiyasqankumanhina.

Raymikunapim runakunaqa sumaq pachawan pachasqa kanqaku, chaynallataqmi chay llikllanta, punchunta ima churakunqaku. Raymipim riqsikun maymanta kasqankuta.

Ayllupa kawsakuynin, uywanakuynin, miraynin

Anti suyunchikpiqa runakunapa kawsakuyninqa ima hina kay mama pachata qawasqankumanhinam; chaymi wakin huk tiqsi muyupi kawsakuq ayllukunamantaqa hukniraq; chay hukniraq, kikinchipuni kasqanchiktam qawachiwanchik ima hinam kamachinakuyninchik, ima hinam iñiyinchik, ima hinam uywanakuyninchik, ima hinam aylluchakuyninchik; chaykunatam hawamanta runakunapaqqa mana umanman churaspam mana allintahina qawawanchik hinaspataqmi kikinchipas mana allintahina qawaspa allimanta qipanchakuchkanchik, saqichkanchik, pinqakuchkanchik; chaynallataqmi kay hukniraq kawsakuyninchik mana qillqapi qillqasqachu, aswanqa awichunchikkunapa sunqullampi, rimayllampi, yachayllampi tarikun.

Anti suyupi kawsakuqpa sunqunqa aylluman hapichisqam; chaymanhinam kawsakunchik, imatapas puririchinchik; chaymi kunanpachakamapas llapallan runapa sunqunpi, qawayninpi, rimayninpi aylluqa tarikun; chay ayllum huk llaqtata, suyuta paqarichin; chaymanhinam ima hina kamachinakunanku, puririnanku, kawsakunanku ima tupan. Chaynallataqmi ima ruraypas ayllu qawasqanchikmanhina tarikun kay suyu ukupiqa; chaymi anti suyuta riqsiyta munaspaga ayllutaraq kikitahina qawayta yachana.

Ayllu; aylluqa kay suyupi kawsakuqpa sunqunmi, chaymanhinam punchaw punchaw tukuy imapas ayllupa muyuriqinpi tarikun; qawasqanchikman,

kawsakusqanchikmanhinaqa, aylluqa hukniraq qawasqam wakin hawa suyupi kawsakuqkunamantaqa; chay qawayninchikqa kikillanchikpam; chaymi chaymanhina sunqunchik, qawayninchik, rimayninchik tarikunqa. Anti suyupi aylluqa kayhinam:

Awichunkuna, yuyaqkuna; ayllupa kawsakuynin yachaynin hapiqtaqa awichuwanmi riqsinku, ñawpa tayta, ñawpa mama, yuyaqwan ima; paykunam ancha kuyasqa, riqsisqa kawsakunku. Chaytam wawankuna, willkankuna, kuyaqninkuna, llaqtapi tiyaqkuna ancha riqsikuywan uywanku; yuyaqpiqa tukuy ima yachaymi tarikun; paykunam kay unay wata kay pachapi

kawsayta yachanku, chay yachasqanmanhinam ayllunta uywanqa, uywayta yachachinqa ima hinaptinmi awichutaqa sullkakunaqa sumaqta riqsikuyta, rimarikuyta, kasukuyta, yanapayta yachana. Kay suyupiqqa yuyaqqa tukuy imatam yachasqanman, kallpanmanhina ruranqaku, hukkunaman yachachinqaku; manam huk pachapihinachu awichuqa taytaku, mamaku mana imapaq allinhina qawasqa kanku, wischusqa tarikunku, manachayqa huk wasipi paykuna puralla llakipi, ñakariypi kawsakunku. Anti suyupiqqa llapallan chay llaqtapi kawsakuqmi yuyaqtaqa ancha riqsikuywan uywakunku; manaña paypa pinipas kaptinpas, llaqtam amachanan, chaytam wasinta allichapusqankupi, chakran tarpupusqankupi, yantan, mikunan, uywan churapusqankupi rikunchik. Yuyaqqa wañukunankama pimanpas paypa yachasqanta yachachinqa; chaytam kayhinata ruranku.

Anyaypi, willakuypi; chaytaqa wallpa qawayllatam, tuta tutallaraq sumaqta wawanta, willkanta sumaq kawsaymanta rimapayanku; chay rimayninmi sumaq kuyayllawan, willakuywanhina, imamanpas tupaykachispalla; chaymi yuyaqwan kawsakuqqa tutaykuqta paywanqa rimayta yachanku. Awichupa anyakuyninqa rikurimunqa hukkaqnin ayllun, huk llaqtapi runa mana allin ruraypi churakuptinmi, pantayman yaykuptinmi; paykunam sumaq kawsayta yachachinqa, allin ñanman kaqmanta churapunqa. Chaynallataqmi yuyaqqa maypipas kуска kaptinku, samaptinku sumaqta ayllunta anyanqa, chaytam tullpa punkupi, chakrapa patanpi ima ruranku.

Llamkaypi, ruraypi; yuyaqqa kawsakusqanmanhina, watanmanhinam sumaq tukuy ima uywayta yachanku, chaytam payqa ayllunman llamkaspas, ruraspas yachachinqa; paykunamantam yachayninta hapinku hinaspa paypa kawsakuyninta qatinku. Yuyaqqa sumaq yachaqmi, chaymi wakinqa awayta, uywa uywayta, kawsay uywayta, hampiyta, takiyta, wankayta, wasi rurayta, sachas tarpuyta, tukuy imata yachanku; chaytam yachay munaqman mana imallapaq

yachachinqaku; yachayta munaspaga yachaqtam maskamuspa yachayninta hapina. Yuyaqqa kallpanmahina llamkanqa, chaytam rikusun imapipas yanapakuptin, manachayqa imatapas kamachiptin; paykunaqa tukuy punchawmi tukuy imachatapas rurachkanku, manam qilla unquyqa kanmanchu.

Umalliypi, kamachikuypi; yuyaqqa wiñaypaqmi kamachikuyta yachanku, chaymi sullkankunaqa, warmankunaqa, willkankunaqa paypa qawasqanta, musyayninta, kamachikuyninta uyarinanku; paykunam watanmanhina, mama pachapa churakusqanmanhina sumaq kawsakuyta yachanku; chayraykum awichutaqa kuyay umalliqa, kamachikuqtahina ayllupa, llaqtapa kawsakuyninpi churanku; chaytam rikunchik ima llamkaypipas payqa ñawpaqtam purichkan ima hinata llamkanata churastin, llamkasqankuta qawastin ima. Paypa umalliqa, qipa kamachikuqpaqmi yachaynin kanan, chayraykum ima sasachakuypipas yuyaqta tapukamunqaku, manachayqa awichupa rurasqanta yuyarinqaku hinaspa paypa kawsakusqanman churakunqaku. Yuyaqqa kamachinanqa, qipa kamachiqkunapa makinpim purinqa, chaymi chay warataqa, tawnataqa, puytitaqa, chuntataqa ima anchata waqaychana; chaykunam ayllu, llaqta puririchiq.

Tayta mamankuna; ayllupiqqa tayta mamaqa llapallan ayllupi tiyaqkuna uywaqmi, paykunam ayllupa qali kawsakuyninta puririchinan, chaypaqmi uywata, kawsay uywayta, uywata uywayta yachanan hinaspa sapa punchawpaq, watakunapaq mikunata rurayta, maskayta, waqaychayta yachanan hinallataqmi manaraq pachan rurakuy atiqta pachachinan, wakinta pacha ruraypi yanapanan, maypi quñi qali tiyananpaq wasita ruranan; chaynallataqmi llaqtapa ima kamachikuymantas churapakunan. Tayta mamaqa sumaq uywasqahinam warmakunata, ayllunta uywayta yachanan, chaymi llapallanta sumaq kuyakuqta, llamkaqta, uyarikuqta, yanapakuqta ima uywanan. Kunan watakuna, pachakunapim

tayta mamakunaqa wawankunata yachay wasipi yachachiyta yachachkanku, chaymi paykunapi ima hina kawsakuynin tarikun, ichaqa yachay wasiqa huk hawa yachaykunatam churachkan.

Mama tayta kayqa, allin achka runa, uywa, kawsay uyway yachaymi hinallataqmi hawka, sumaq yanantin kawsakuy; chaynallataqmi imapaqpas miski simiwan imatapas musyaykanakuspa kawsay; kaypiqa mamapa kaqmi warmipa kaqnin; taytapa kaqninmi qaripa hinallataqmi ima ruraypipas qaripa qaripa rurananta ruranan, warmiñataq warmipaq kaqta; chaynallataqmi paqarisqanmanta pacha warmi wawataqa sumaq allin kaqnuyuqta, allinman churakuytahina qawanku, chaynallataqmi warmipa taqisqan, waqaychasqan kawsaypas ancha unaypaq kanqa. Qaritaqmi wayra maki, usuq makihina qawasqa; maymanpas rispaqa, qarim ñawpanqa, chaytam ruran imawanpas tupaspaqa, qari runa chay sasachakuyman churakunqa. Chayta qawaspam hawamanta runakuna ninku kay suyupiqqa qarim imapaqpas kamachin, qaripa nisqantam ruranku nispanku; chaymanmi chayarqunku mana kay ayllupa, tayta mamapa kawsakusqanta allinta riqsispa, yachaspa.

Warmankuna; paykunaqa tayta mamapa churinkuna, wawankunam, paykunam ayllu mirachiq, qipata ayllu harkakuq, puririchiq ima. Warmakunaqa mama pachapa, apukunapa, taytachapa munayninmi; chaytam riqsunku:

Laqa wawa; chaykunaqa chayraq paqarimuq wawakunam, chaywanmi sutichanku yaqa kikinmanta puriyta, mikuyta yachanankama; chaymi paykunataqa tayta mamanku uywananku, uywaypi kuraqnin paninkuna, ñañankuna, turinkuna, wawqinkuna yanapanku. Chaynallataqmi laqa wawawanqa pitapas sutichanmanku, chaymi chay mana imapas yachaqa, mana ima ruray atiq, imawanpas unquqta chaywan sutichanku.

Warmakuna; paykunataqa kikinmanta imatapas atisqanmanta ruraqtam riqsunku, chaymi warmaga warmaga kayta qallarin kikinmanta mikuyta, puriyta atisqanmanta pacha yaqa allin yuyayniyuq, musyayniyuq, yachayniyuq kasqankama;

chaytam pukllakuqhinalla yachananku; chay rurayninkuqa manam ñakariychu, chaymi kay warmakuna sumaq kusiona tukuy imata watanmanhina taytanmanta, awichunmanta, huk yachaqkunamanta ima yachapakunku, yachayta hapinku. Warmakunaqa watanmanhinam imatapas rurananku; chaykunam:

- Wasipi uchuy uywakuna harkay yachaq.
- Wasipi uchuy uywakuna uyway yachaq.
- Wasipi hatun uywakuna uyway yachaq.
- Chakrapi yanapakuy yachaq.
- Wasipi ima ruraypipas yanapakuy yachaq.
- Kikinmanta yachaykuna yachaq.

Wayna maqta sipaskuna; paykunaqa allin yuyayniyuq, musyayniyuq, kallpayuq kikinmanta ima ruray yachaqkunam; chaymanmi chayanku tayta mamanpa, ayllunpa yachachisqanmanhina; chaypiña kasqankutam riqsinku sumaqta pachasqa kaptinku, kikinkumanta imamanpas churapakuptinku, maymanpas sapallanku riptinku, ima raymipipas kusikuyma, takiyman, tusuyma churapakuptinku. Kaypiqa qari, warmim kaykunata rurayta yachankuña:

- Wayna maqtakuna
  - Kikillanmanta llamkapakuyta yachanku.
  - Aynikuna kutichiyta yachanku.
  - Minkapi llamkayta yachanku.
  - Kawsay uywayta yachanku; tarpuyta, qurayta, hallmayta, allayta ima.
  - Uywan kuska llamkayta yachanku.
  - Maytapas, maymanpas ima ruraq illayta yachanku.
  - Allin purikuyta, rimakuyta yachanku.
  - Kikinku qullqinkuta hapiyta yachanku.

- Wayna sipaskuna
  - Kikinmanta imapipas llamkapakuyta yachanku.
  - Warmikunapa yachayninta yachanku: puchkayta, awayta ima.
  - Kawsay uywayta yachanku: tarpuyta, qurayta, akllayta, waqaychayta.
  - Maytapas, maymanpas ima ruraq illayta yachanku.
  - Allin purikuyta, rimakuyta yachanku.
  - Sullkankuna uywayta yachanku.
  - Ayllupa rurayninpi yanapakuyta yachanku.
  - Kikinku qullqinkuta hapiyta yachanku.

Yanayuykuna; chaymanqa chay warmiyakuqkuna, qariyakuqkunam chayanku; paykunam riqsinakuspanku tayta mamanpa yanapasqanwan kuskanchakuyta qallarinku; chaymanmi chayanku warmi hurquymanta kasarakuykama. Chayman chayaqqa yachananmi kikinpa kallpanwan uywanakuy yachayta; chaymanta pacham llaqtapa kaqinman churakuyta yachanqa, llaqtapa kamachikuyninpi churapakunqa; paykunaqa kikinkupatam uywanta, kawsayninta uywanqaku.

Sapan qari, sapan warmi; paykunaqa chay mana yananchakuqkunam, sapanku kawsakuqkunam; sapan qaripas, warmipas sapanku kaspanqa wañukunankamam tayta mamanwan kuska tiyakunku, chaypim wasichakunqa, takyakunqa ima. Aylluqa, llaqtaqa sapan qarita, warmitaqa allin kallpasapatahinam riqsinqaku, paykunam allinta ima llamkaytapas atinqaku; llaqta runakunaqa paykunataqa turyayllam turyanqaku, manam chiqninkuchu, nitaq millaytahinaqa qawanqakuchu, qipanpakunqakuchu; chaynallataqmi sapan warmipas, qaripas payhina kawsakunqa; manam qariga warmitukunqachu, nitaq warmipas qaritukunqachu; chaytaqa aswanqa hawa llaqtapi tiyaqkunatam rikusun.

Ayllupi, llaqtapiqa tarikunqataqmi chay yananku wañukuptin sapan qari, sapan warmi paykunaqa sapankum warmankunata uywakunqaku, manachayqa kaqmanta yananchakunqaku.

Turinkuna, wawqinkuna, paninkuna, ñañankuna; ayllunkunaqa achkam tarikun awichupa, yuyaqpa, tayta mamapa, churinkunapa, wawankunapa turinkuna, wawqinkuna, paninkuna, ñañankuna ima; chaykunapas ayllumanmi iñinku hinaspanmi ima sasachakuypi tarikuptinkupas, kay ayllukuna wakchakunata uywanqaku, intuyanqaku, qawanqaku, sayanqaku imam. Kay suyunchikpiqa, paykunaqa wawantahinam kuyakunku uywakunku..

Uywankuna, kawsayninkuna; kay suyupi tiyaqkunapa ayllunchikqa manam runa ayllullanchikchu, ayllunchikmi lliw wasinchikpi kawsaq uywakuna, chakranchikpi wiñaq kawsaykunapas. Huk aylluqa riqsisqam ima uywakunam payman ratasqanmanhina, chaynallataqmi ima kawsaymi sumaqta chakranchikpi qipisqanmanhina; manam chay llaqtapi kawsaq llapan uywachu, kawsaychu ayllunchikqa; aswanqa chay aylluman ratasqankunallam. Wakinmanmi suwaqta ratan quwi, hukman wallpa, waka, uwiqa, kawallu ima; chaynallataqmi wakinman ratan mama sara, papakuna, ullukukuna, hawaskuna, rihukuna, miski ruru sachakuna, asnapa qurakuna ima; ayllupa makin chaypaqmi.

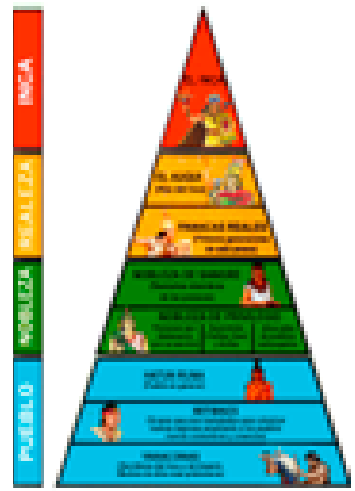
Illankuna, sallqankuna; ayllupaqa ayllunmi maypi kawsakusqanmanhina, imapas ratasqanmanhina chay uywapa, kawsaypa illankuna; chaytam uywapa kanchanpi churaspa imatapas qupunchik, manachayqa maypi tarikusqanmanmi uywapa rayminpi munasqanta apapunchik; chaynallataqmi wayqupi, qaqapi, urqupi kawsaq sallqa uywakuna, qurakuna, sachakunam ayllunchik; chaykunatam aylluchakunchik ñuqanchikpaq, tiyaqmasinichikpaq allin hampi kasqan rayku.

Wasinpi, hichpanpi tiyaqmasinkuna; kawsakuyninchikpiqa ayllunchikqa wasinchikpa, allpanchikpa waqtanpi tiyakuqkunam;

paykunam kanman mana riqsisqa runapas, huk llaqtayuqpas; chay waqtanchikpi tiyakusqan raykum ña ayllupa ayllunña; chaymi paykunamanpas imatapas malliykachinchik, haywaykunchik ima hinallataqmi paypas ñuqanchikpa kaqta qawapuwasun, imapipas yanapawasun ima.

AYLLUPA KAMACHINAKUYNIN

Kaytaqa mama pachapa puririsqanmahinam wiñaymanta pacha churanakuspa kunankama ñawpaqman puririchinchik; chaytam qawarisun chay yachaqtukusqapa qillqasqankunapi ima hinam **Chawin, Naska, Wari, Chanka, Inka** kawsakusqanchikta qawachiwanchik, chaytam wakinqa ninku mana kaqtahina qillqamusqankuta, paykunapa musyasqanmahina churamusqankuta; paykunaqa ayllunchikpa ñawpa tiyasqanta ñawinmanhina, munasqanmahina qawaspam churanku, kaynam chay ñawpa aylluqa karqa nispa. Kaytam yuyarinanchikpaq qawarisun ima hinatam Inkapa kawsakusqanta qawachiwasqanchikta.

Wakinmi qawachin kayhinata	Hukkunam kayhinata
 <p>EL PUREJ</p> <p>EL CHUNCA-CAMAYOC</p> <p>EL PACHACA-CAMAYOC</p> <p>EL HUARANCA-CAMAYOC</p> <p>EL MUNO-CAMAYOC</p>	 <p>INCA</p> <p>REALTA</p> <p>NOBLEZA</p> <p>PUEBLO</p>

Kay qawayqa chay qillqamuqpa qawasqallanmi; manam kunan punchawkama ima rikuqchallapas kayna uywanakuyta rikunchikchu, nitaqmi qillqapas mana tarikunchu kaynapi tiyasqanku, aswanmi nichwan chayqa kawsakusqanchik pampaman wischuytahnata; chaymi chayta yachaywasikunapi yachapaspa mana kikinchi kuyakuyta yachanchikchu, kikinchi puni kayta qunqachkanchik hinaspas hawa runapa kawsayninta hapipakuspa millay kawsayta ayllunchik, llaqtanchik ukuman apachkanchik. Ima hinam kamachikuynin kawsakusqanchikpi kasqanta kunankamapas qawasunmi ayllupa, llaqtapa kawsakuyninpi, chaymi ñawpamanta pacha tarikun; chaynallataqmi nichwan chay awichunchikkunaqa manam pasaypaq yachay wasiman rirqachu, aswanqa paypa kawsakuy yachasqantam kunan pachakuna qawachiwanchik, chaymanhinam astawan ima hina kawsasqanchikta, kamachinakusqanchikta qawaspa musuq yachaykunata llapallan tiqsi muyuriqman qawarichina. Kunanmi ayllupa kamachinakusqanta kayhinata qawanchik.

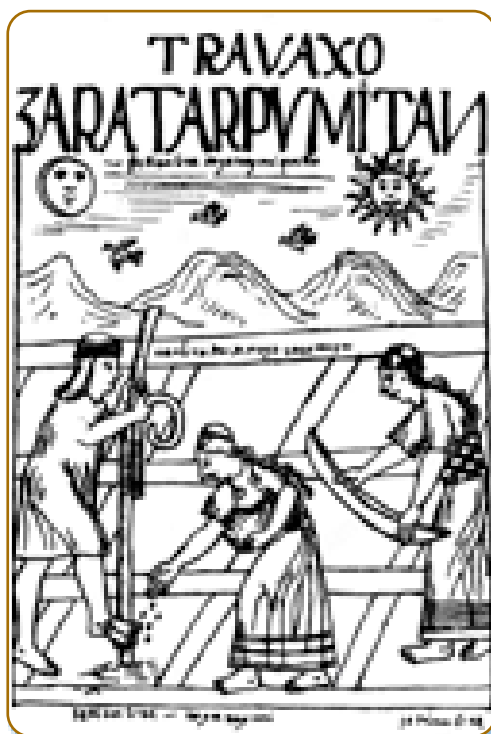

Ayllu kamachiq, pusaqqa yuyaqkunam, chaymantam hamunku tayta mamakuna, hina qipallanmanmi wawankuna, kanraqmi kuyaqninchikkuna; chaynallataqmi mana kaypiqa chay qapaq, munaq kamachiqqa tarikunchu; aswanmi imapaqpas lliwllanku tapuykanakunku; chaymi imapaqpas ninkuraq "... tapuykusaqraq, ... tapuykanakusaqraq, ... imaninmanyas, payta niykusun" chaymi rimayninchi ppi ayllunchikpa kawsayninqa qawarichikun, mana pitapas qipanpakuspa ima rurasqanchikta; astawanraqmi wakinqa ninku kay kamachikuypiqas aswansi mama kuka rikurimun, paysi ima hina kawsakunanchikta,

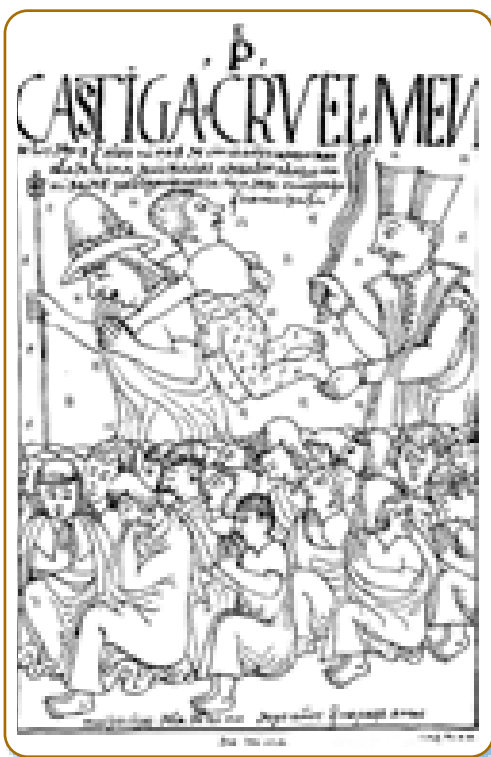

rurananchikta willariwanchik, chayqa nichkanmi manam ruranallachu kamachiq, ñawpaqman pusaqqa; aswanqa huk mana riqsisqa kawsaqkunam kaypi churapakamun.

Ayllupa kawsakuyninpa sunqunqa ancha kuyapayakuymi, mana pitapas chiqnikuymi, qipanpakuymi; chaytam kunan pachakamapas qawachiwanchik, ayllukunaqa pitapas anchatam kuyapayan, imantapas malliykachinakunmi, samapakuptiykipas allin mikunantam churaykapusunki, musuq qatanakunawan puñuykachisunkipas; chaynallataqmi mana ima hina kaptinpas millayta qawankuchu, chaymi ninku "ama kamiychu, ama qawapayaychu, ama rimariychu; chaynam wawa churiyki, willkayki ima kanman, ama waqachiychu, wiqinman chayaspam qampas qipata ñakariwaq nispanku"; chay kawsakuypa kasqanmi qawachiwanchik ancha sunquyuq kamachinakuykuna kasqanta; chaymi kay ayllupiqqa sumaqta uywayta yachananchik, paykunapas uywawananchikpaq. Ima hina kaysakuyta astawanqa qawachiwanchik Waman Puma, paymi siqimurqa ima hina kawsakusqanchikta, chayhinata.

Qawachiasqanchikmanhinaqa, rikunchikmi, yuyanchikmi ima hinatam kuskalla kawsakusqanchikta, ayllu llapanku ima rurasqankuta; chaynatam kunankamapas llapallan ayllupi kaqqa kuska tapuykanakuspa imatapas rurakunchik; manam kanchu chay munayniyuq, chay kikinpaq munasqanman pusaq ima. Astawanmi yuyaymanachwan chay hawa runakunapa chayamusqanmanta pacham anchata kay kikinchiqpuni kayta chinkachirqaku, sarutiyarqaku hinaspa paykunapa munasqanmanhina kawsakuyta churarqaku, chaymi runamasinchik ancha ñakariypi, nanaypi, waqaypi, wañuypi yaykurqa; chaytapas Waman Puma siqinkunapi qawachikamunmi, chaymi kay siqikuna manaraq allin paskasqa tarikun, utaq mana kunan kamachikuqkuna, qapaqkuna allinta yuyaymanananchikta munankuchu. Kay siqipim ñakariyta, huk niraq kawsaypi kasqanchikta qawachiwanchik.

Kaypim rikunchik uyarisqanchiktahina ancha ancha ñakarisqanchikta, ima hinatam yaqalla chinkachiqanchikta, chaymi chaynapi kachkaspapas, manapuni kawsakuyninchikta qunqarqanchikchu; qillqakunam ninku ispañulpa chayamusqanpiqa, paypa munaynin rurasqanpiqa ancha achka waranqanpis ñakariypi wañusqaku, paykunatas suyukunamanta Lima llaqtakama qurita, qullqita, miski kawsaykunata qipichisqaku, chaypis urqupa uman ñankunapi wischusqa wañusqaku, chaynallataqsi urqu tuqukunapi quri hurquypi unquyta tarispa, yarqaymanta, pisipaymanta wañukusqaku, wakinsi chay taytachapa iñinan wasi ruraypi wañunankama ñakarisqaku, wakinñataq ñankuna kichaypi ima; chaypiqa kamachiqtas uyarikuna mana imatapas nispalla, nitaqsi pitapas ima hina kanapaqpas tapusqakuchu.

Chaynallataqmi asinra pacha ukupipas chay kamachikuqlla munasqanta runawanqa rurasqa, chaypipas allpayuqqa chay hawanta runapa runansi kasqanchik, payllapaqsi llamkasqaku, paypa munaynintas rurana kasqa; chaypiqa uywatapashinas qawawasqanchik, kallpanchikmanhinas imapaqpas allin kasqanchik. Chaynapi kachkaspapas, manam kunankamapas sumaq kuskapi, musyanakuypi kawsakuyninchikqa chinkanchu.

Yuyaqta tapurikuspa, yachayta qatipaykuspa willarikamuy:

Ima hinatam ayllu kawsakurqa:

Chankapa, Inkapa kawsakusqanpi	
Ispañulpa chayamusqan ukupi	

Asinra pacha ukupi	
Kunan pachapi	
Qipakuna pachapi imaynataq kanman	

Qillqata qispichispa, hawa aylluykunaman, llaqtakunaman mastariy; hukkunaman qawarichisun ima hina kawsakuyninchik kasqanta.

Markapa, llaqtapa kawsakuyninpi; ñawpaqtaqa llaqtakunaqa markawanmi riqsisqa karqaku, chaytam llaqtapa sutinkunapi qawarisun; kaykunam tarikun: **Umamarka, Uranmarka, Pampamarka, Markawasi, Markapata** ima; chaymi wakin ninku qipatañam llaqtaqa rikurimun nispanku; chayna kaptinpas ñam llaqtaqa ayllupa sunqunpiña, yuyayninpiña, yachayninpiña; chaymi runakunataqa uyarisun kayna niqta: “ñuqapa llaqtayqa, payqa llaqtayuqmi, llaqtapa kamachikuyninmi, ima ninmanya llaqta, llaqtanchik rayku, llaqtapa munasqanmi, llaqtam churarqa, ...” chaymi kunankamapas llaqtanchikpiqa kamachinakuyqa ñuqanchikpiña, chaymi kawsakusqanchikmanhina, astawanmi llaqtapa puririynintaqa kayhinata qawarinchik.

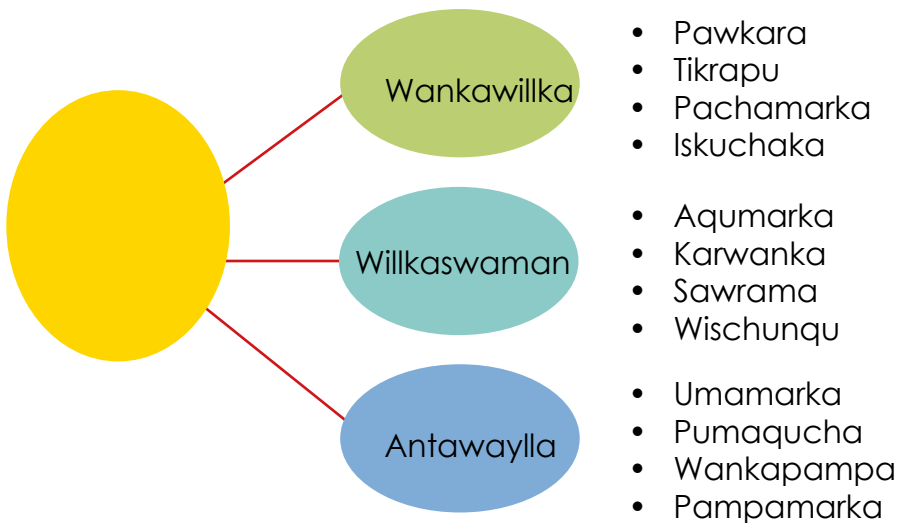
Llaqta kamachikuqkunaqa llaqtapa churasqanmi, paykunam imatapas rurananku yachaqkunata tapurikuspa, yuyaqkunapa nisqanmahina, ayllupa mañakusqanta, apukunapa, wamanipa willakusqanmanhina (paykunam mama kukapi, qayachikusqapi ima willakamunku, musyachiwanchik). Llaqta kamachiqkuna kanmanmi llapallan llaqtapa umalliqnin, chaynallataqmi wakin suyukunapi wawa umalliqkuna tarikunkuraq; chaytam kaqmanta wakin suyukunaman mastarinanchik.

Kunan pachakunam umalliqkunaqa tarikun:

- Kikinchiqpa kamachinakuyninchikpi:
  - Kawsay kamayuq
  - Yaku kamayuq
  - Uywa kamayuq
  - Hampiqkuna
- Kunan pacha kamachikuqkuna:
  - Llaqta kamachiqkuna
  - Wawayuq warmikuna kamachiqkuna
  - Wayna sipaskuna kamachiqkuna
  - Upyana yaku kamachiqkuna
  - Llaqta harka q kamachiqkuna
  - Kawsay tarpuq kamachiqkuna
  - Uywa uywaq kamachiqkuna
  - Yachay wasipi kamachiqkuna

Wakin llaqtapiqa hawamanta hamuq runakunapa munasqanmanhina churasqa kamachiqkunam tarikunku, paykunaqa yanqa churaykusqallañam, manam pipas paykunataqa uyarinkuchu.

Suyupa kawsakuyninpi; kawsakusqanchikmanhinaqa suyukunaqa llapa markapa kasqanmanhinam karqa, chay sapa markapim umallikuqkuna, kamachikuqkuna karqaku, paykunam musyaykanakuspa, qawaykanakuspanku kawsakuyta yacharqaku; chay kawsakuyqa sapa markapa tarikusqanmanhinam karqa, chaymi huk llaqtamanta, huk llaqtamanqa mana niraqllachu karqaku. Kunan pachañataqmi huk niraqllatahina llapallan llaqtata qawaspa umalliqkunataqa, kamachiqkunata churanku hinaspa munanku huk hinallatahina ruranankuta. Suyupa kawsakuyninqa kaynam kanman karqa:

Kunanpachaqasuyukunataqakayhinatamrakirquwanchik:

Perú

Región Ayacucho

Provincia de Vilcashuamán

Distrito de Vischongo

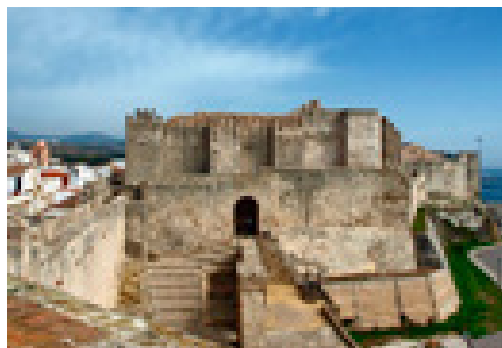
Kay rakisqamanhinam kamachikuqkunapas churasqa tarikunku, paykunam kamachikuy qillqamanhina llaqtata puririchinku. Chaynallataqmi kunan pachapi yachaqtukuqkuna imakunapaq wasikuna rurakusqanchiktam maqanakunapaq, awqanakunapaqhinata qawachiwanchik; chaymanmi churarqaku wak hawa llaqtapi tiyaqkunapa wasikuna rurasqankumanhina; ñuqanchikpaqa manam chaykunapaq awqanakuymanta harkakunapaqchu, astawanqa iñiyinchik puririchinapaqmi, chaytam taytanchik intipaq, mamanchik killapaq, yakupaq, kawsaypaq ima ruraraqanchik. Kay wasikunatam kunan qawaykusun.

<https://www.deperu.com/cultural/sitios-arqueologicos/complejo-arqueologico-de-sondor-2677>

Suntur wasi tayta intipa puriyin qawana, tayta intipaq rayminan.

Ispaña suyupa awqanakunamanta harkakuq wasi.

<https://www.viajespicafiorperu.net/nacionales/ayacucho-tradicional.html>

Willkaswamanpi usnu,
mama pachapa
kawsakuynin qawana
wasi.

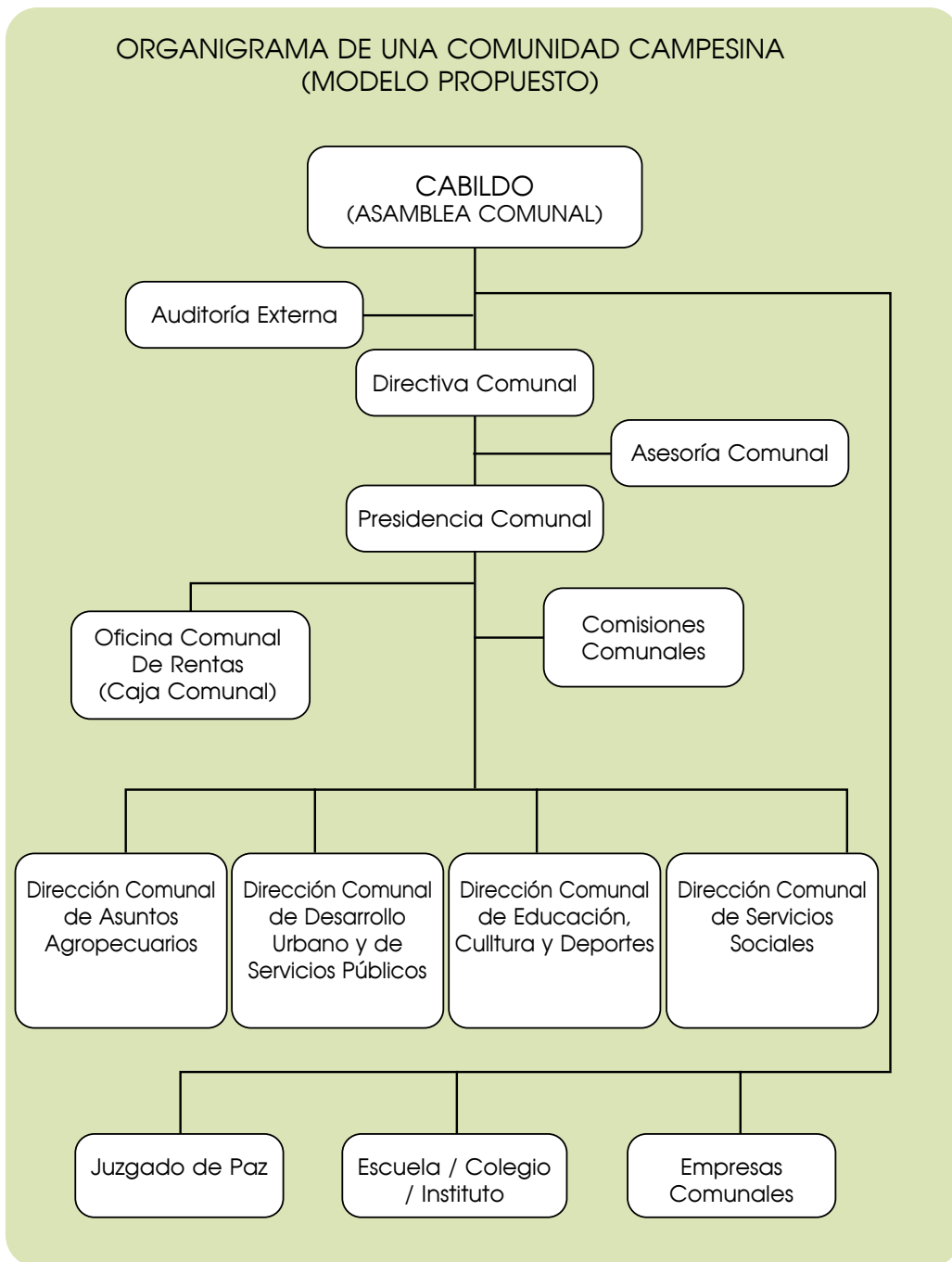
Ozama
awqanakunamanta
harkakuna wasi.

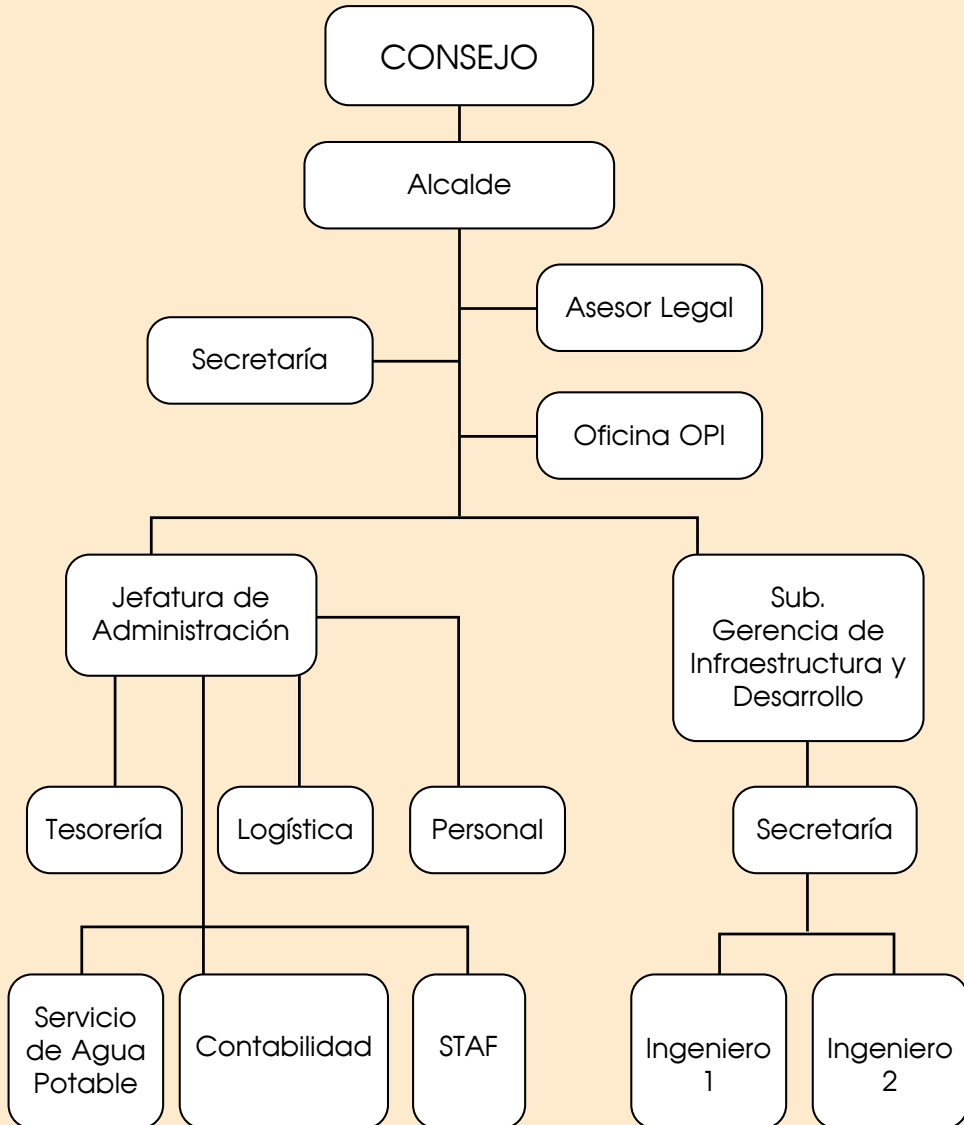
<https://www.elmanana.com/fotogalerias/escena/viajeros/todo-un-paraiso-5015041.html>

Kunanpacha kamachinakuykuna; ayllunchikuna, llaqtanchikunaqa kamachikuy qillqamanhinañam kamachikuqninkunata akllaspanku churanku, chaymi paykunaqa suyukuna rakisqanmanhina tarikunku hinaspapas paykunaqa ñam qullqitaña chaskikunku, chaymi kay akllaymanqa achka churapakunku, manañam sunqunmanta ayllun, llaqtan munaqñachu. Kunanqa runakunaqa huñu huñupiñam churakunanku, chaymanhinam kamachikuqninkunata akllananku, wakinmi watapaq, wakinmi iskay watapaq, wakinñataqmi tawa, pichqa watapaq ima churanku.

Kay kamachikuypaq churanakusqanta qawarispayuyaymanarisunchik:

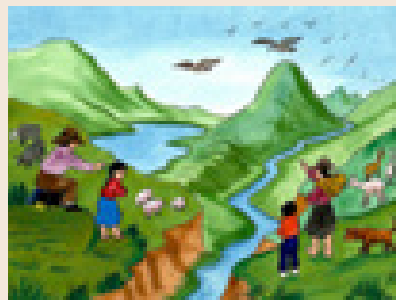
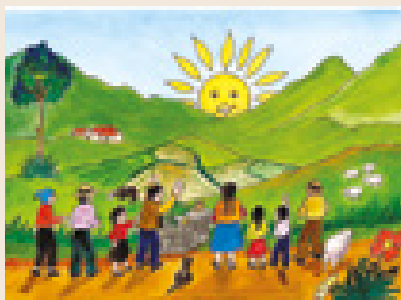
ORGANIGRAMA DE LA MUNICIPALIDAD

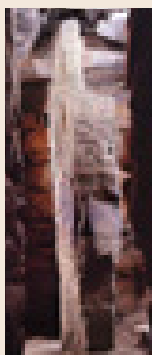
**Yachayta qatipaykuspa, kamachikuqkunata tapukuykuspa
llaqtaykipa kamachikusqankunata siqiykuy:**

Ayllupa iñiyin; suyunchikpiqa iñiyinchikunaqa pachapa purisqanmanhinam tarikun, chaymi ñawpaqtaqa pachapa qapaq taytankunapi, mamakunapi iñirqaku, paykunapaqmi raymikunata ruraraqaku, chaypim llapallan runakuna churapakurqaku; chaytaqa mama pachawan hawka kuska uywanakunankupaqmi ruraraqaku; chaymantam hawa runawan tupasqanchik pachamanta pacha paykunapa iñiyinwan ñuqanchikpa iñiyinchikwanña tupanachispa kawsakunchik. Iñiyinchikunam tarikun:

Apunchikkunapi, wamaninchikkunapi, mama pachanchikpi, sallqanchikpi ima; chayqa kikinchiqpa kawsakuynin yachaymi, chaymi kikinchiqpa iñiyinchikqa mana hukllapichu, aswanqa kay pachapi tarikuqpi, paykunatam yuyarinanchik uywawasqanchik rayku hinallataqmi chaytaqa ruranchik kay pachapi lliwllawan kuska kawsakunanchikpaq. Kay iñiyinchiktam kunankamapas wakin ayllukunapi, suyukunapi puririchinku, chaymi kay ayllunchikqa allinta mama pachata kuyanku. Iñinchikqa intipi, killapi, chaskapi, urqupi, quchapi, mayupi, pukyupi, sallqa uywakunapi ima.

https://www.taringa.net/IMARSANDOVALLOPEZI/el-lanzon-monolito-representa-al-idolo-principal-de-la-cultura-chavin-_164nux

Chawin ayllupa mama pachapi iñiyin.

<https://peru.com/viajes/comozca-peru/comozca-conjunto-arqueologico-saywita-video-noticia-85509>

Saywapi ayllupa mama pachanpi iñiyin.

Taytachapi, mamachapi; hawamanta hamuq runakunapa chayamusqanmanta pacham kay hukniraq iñiywanqa kawsayta yachanchik; chaymi ñawpa qapaq wasikunapa hawanpi taytachapa iñinan wasikunata hatarirachinku, chaynallataqmi taytachata, mamachata kikinchiqpa pachanchikwan pachachinchik hinas pam raymintapas kawsakusqanchikmanhina ruranchik.

<https://dejesusgomez.blogspot.com/2017/05/fotos-del-temple-del-sol-en-vicasuaman.html>

<https://www.pinterest.it/pin/314829830182817514/>

Unquykunapi; kawsakuyninchikman, yachayninchikman hinaqa unquypas kawsaqmi; paypas purikuyta, samapakuyta, piñakuyta, ripukuytam yachan; chaymi ima unquytapas iñiyinchikmanhina hampikuyta yachanchik; chaymi yachaqwan hampichikuna, chay hampiyqa unquyta wasimanta haryapuymi, qarqupuymi.

Ayllupa uywanakuynin; kawsakuyninchikpiqa uywanakuytam yachana, chaytam ruranchik:

- **Runapura;** chaytaqa ayllupi, llaqtapi, huk runakunawan sumaq kawsakuy yachaymi; chayqa runakaymi.
- **Kawsaywan;** mikunanchikkuna uywawananchikpaqqa, ñuqanchikpas tukuy ima kawsay ratawasqanchiktam uywayta yachananchik; chaytam tukuy sunqunchikwan, kuyakuywan uywana.
- **Uywawan;** wasipi uchuy, hatun uywatam uywayta yachananchik, chaymi uywanchikqa yanapawasun, mikunata quwasun, utaq aychanta quwasun; Antisuyu ayllupaqa ima uywallanpas kapunqapunim.

-
- **Sallqawan**; chaypas tukuy ima kay pachapi kaqwan kawsakuy yachaymi, allin uywankuypim mana yanqaga imatapas qarunchikchu.
  - **Rupaywan**; kayqa hukninqa taytanchikmi, chaymi paypaqqa raymita rurapunchik; paypa munayninmanhinam ima kawsaypas qispinqa, manachayqa chakiy muchuypim tarichiwanchikman.
  - **Wayrawan**; paypas kawsaqmi hinas pam mana allinta rurapinchikqa piñakuyninta chayachimuspa wasinchikpa qatanta wikaparqunman, kawsayninchikta mastarunman ima.
  - **Parawan**; paypa munayninmanhinam chay watakunapi achka yaku kawsay, uywa uywananpaq kanqa; manachayqa piñakuruspanmi kawsayta, wasinchikta tukuy pamparqunman.
  - **Mama yakuwan**; paytaqa sumaq kuyakuywanmi uywananchik, chaymi maypi kasqanta quchachayta yachananchik hinallataq purinanta watan watan aspispa sumaqta kawsay qarpanapaq pusapuna; chaynallataq pukyukunata sumaq chuyata harkaspa uywana, chaymanta upyanapaq.

Kawsay uyway uku

Antisuyupiqqa ayllukunaqa uywanakuytam yachanku; chaymi hukwan uywanakuynin kawsay mamawan; chaypaqmi runakunaqa mama pachapa muyusqanta, willakamusqanta musyayta, riqsiyta yachananku; paypa munasqanmanhinam kawsaytaqa uywayta yachana; kawsaytaqa llapallan ayllupi tiyaqkunam (warmakuna, qari, warmi, awichukuna ima) yanapakunan, ayllupa kaqninkuna (uywankuna aychanta mikuchispa, manachayqa yanapaspa yapuypi ima). Kawsaytaqa kayhinatam uywana:

Kawsay pacha tarpuy; chaymi kawsaypa musuq wiñariynin, mirariynin qallarín; maypi tarpunapaqa allintam punchawpa kasqanta, hamusqanta musyayta yachana, ima sallqapa, urukunapa willakuyninta musyananchik; chayraykum kay ukuqa ancha ancha suyasqa; chaymi allinta tarpuyta rurasqaqa, kawsayqa sumaqtam wiñaspa achkata rurunqa, allin hatunllata wachanqa; ima kawsaytapas warmim tarpunan, chaymi mamahina kawsay mamanqa huriwaykunqa hinallataqmi chay kawsaywan puquchisqa uywapa aychan, kawsay tarpuqta allin saksay saksayta mikuchinqa, allin kallpan kananpaq. Kawsayqa tarpukun iskay pacha ukupim, chaykunam:

Maway tarpuy; chaytam rurana chay yakuyuq, quñinpi allpapi, mana qasananpi; kay allpakunapi tarpunapaqa sumaq nuqnuy nuqnutam qarpana hinaspa manaraq allpa chakichkaptin tarpuruna hinaspa sapa kuti qarpapayana, chaymi mawaytaqa uchuyllata tarpukunku, yakupa aypasqallanta. Kay ukupi tarpusqa kawsayqa utqaymanmi wiñaspa utqayman puqurunqa.

Hatun tarpuy; kaytaqa para yaqa chayamuptinñam tarpuna, chaymi chay ñawpaq parakunawan sumaqta kawsayqa paqarimuyta qallarimunqa; kay ukupiqqa tukuy kawsaytam atisqanchikmanhina tarpukunanchik; chaynallataqmi parawan kуска tarpusqa allpapiqa nisyutam qurapas wiñamun; chaynallataqmi allin kawsay qispinanpaqa, allin paray wata kanan, manachayqa rupay aparuptinmi mana kawsayqa allintachu qispinqa.

- **Chuchinpi;** kaypiqa chay quñipi tarikuq allpakunapi tarpuy yachaymi; chaymi kay allpapiqa chay ñawpaq para qallariytaña tarpuna, chaynapi parawan allinta kawsay uywachikunanpaq; chuchinpi tarpusqapi mana allin para kaptinqa, chayllam kawsayqa allpaman kutiriramun.
- **Urqupi;** kaypi tarikuq allpakunapiqa imallapas wiñanqam, kaypi tarikuq allpapiqa astawanqa papa, ulluku, maswa, uqa, hawas, hawina, maka, kiwna imakunapas wiñanku; mana allin para kaptinpas, kaypi tarpusqa kawsayqa chay chiripa, pacha puyupa yakuchanwanmi imahinallapas wiñanpuni.

Aylluykipa, llaqtaykipi ima hina tarpusqanta willarikamuy.

Kawsaykuna	Ima hina tarpuynin

Kawsay quray uku; kay ruraypas kawsay uywaypi yachaymi; chaymi kawsay kuska wiñamuq qurakuna qurananchik, sumaq kawsay wiñananpaq, manachayqa chay qurakunam kawsaytaqa utqayman pamparunqa, manachayqa wikaparamunqa; astawanqa parapa chayamusqan ukupim allinta quraqa wanpumun. Wakin qurakunaqa allinmi runapaq yanuspa mikunankupaq; chaykunawanmi ataqu, lawanus pikantita ima ruranqaku hinallataqmi ima mikunamanpas ikaykuna; wakin qurakunam uywapa mikunanpaq allinpuni, chaytam llulluntaqa kuchiman, wallpaman qarana, puqusqataqmi allin uwiqapaq, wakapaq ima, wakin quratam quwi mikun; imamanpas qaranapaqa, quratam allinta riqsinanchik. Qurataqa kayhinata chinkachina.

Qatqay

Kayqa ima lampawanpas chay qurakuna uchuyllaraq kachkaptin qurakuna qatqaymi; utqayman qura wañunanpaqa, rupaypim qatqana, chaymi quraqa ratuchalla pasakapun. Astawanqa kay llamkaypiqa warmakunam churapakunan.

Pilay

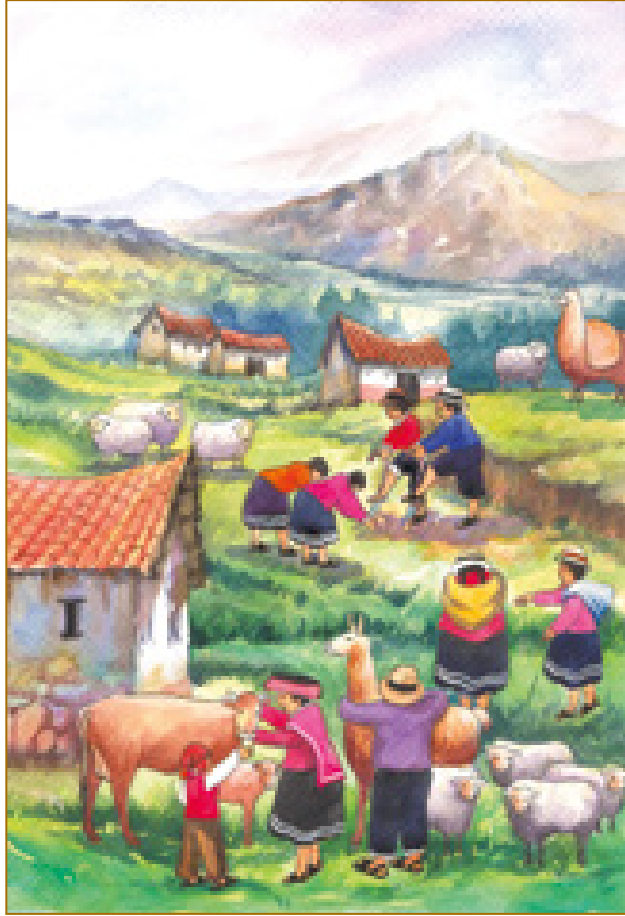
Kaytaqa qurakuna allinta wiñaruptinmi sapinmanta pacha pilana, manachayqa utqaymanmi kaqmanta chiklliramunqa; pilasqa qurataqa chakrapa patanmanmi wischuna, manachayqa uywaman qarana.

Llaqtaykipi imakunapaq allin qurakuna kasqanta willarikamuy.

Kaykunapaq	Qurakuna	Ima hina ruraynin
Runakunapa mikunanpaq		
Uywakunapa mikunanpaq		
Hampipaq		

Kawsay hallmay uku; kawsaykuna allpanta qataramuptinmi, parapa chayasqan, qarpasqapa qipantam kawsayqa willamuwanchikña hallmananchikpaq; chaytam riqsiyta yachana; hallmananta pasarachiptinchikqa, kawsayqa manañam allinñachu wiñanqa, manañam allintañachu rurunqa, wachanqa ima. Sapa kawsaymi imaypi, ima hina ukupi hallmananta qawarichikamun; chaynallataqmi paykunatapas hallmayta yachana; chaytam yacharinapaq papa hallmaypi qawarisun; waña papataqa manam rapinta allpawanqa pampanachu, manachayqa manam rurunqachu, chaynallataqmi arqa papataqa mana qututaqa, nitaq ukumantaqa allpataqa hurqunachu, manachayqa chawchuntam takaparuchwan, hinaptinmi mana rurunqachu. Kawsaytaqa utqaymanmi hallmana chaymi kay llamkaytaqa ayniwan, minkawan rurananchik.

Kawsay qutuy, kutipay uku; kawsaykunapa waytan tuqyarimuchkaptinmi qutuyta, kutipayta yachana; chaypim kawsaytaqa allpawan sapinta qatapaykuna, chaymi allin achka rurunanpaq, hatunkuna wachananpaq; kaypiqa kaqmantam hallmaypi saqisqa qurakunata qurayana; hinaspapas allin qutusqa, kutipasqa kaptinqa manan wayrapas tikranqachu, nitaq nisyu parapas manam wanpunqachu; chaymi qutuy, kutipayqa allinpuni kawsaypaq. Hallmaypihinam, kay llamkaytapas aynikuspa, minkakuspa utqayman rurananchik hinaspapas manam kawsaypa tullunta pakinchu, chayta ruraptinchikqa utqaymanmi ima unquypas yaykurunman, manachayqa wañurunman ima.

Llaqtaykipi, Ima kawsaykunatataq qutuna, kutipana

Llamkay	Kawsaykuna	Ima hinata
Qutuna		
Kutipana		

Kawsaymanta qura hurquy uku; kawsaypa wiñasqanmanhinam chay hallmaypi, qutuypi, kutipaymi qipaqkuna achkata wiñaramunku hinallataqmi qipa wiñamuq qurakunapas kawsay ukupi wanpuyta munamunku; chayrayku kay ukupipas qurataqa qurachana hinaspa kamillupi churana, manachayqa uywapaq urquna; kay ukupi qura quraytaqa ruranapunim, chaymi mana quraqa watapaq nisuyta muhungachu. Kay llamkaytam kayhinata rurana:

- **Qura rutuy;** mana kawsaypa tullun pakirunapaqmi, wachun wachulla kumuykuspa qurataqa rutunawan rutiluspa huñu huñuta kawsaypa wachunpi churamuna; chaytam allpanmanta pacha rutuna, manachayqa kaqmantam chiklliramunman.
- **Qura waqtay;** wakin kullusapa, sasa rutuna qurakunatam kuchuna waqtanawan waqtapamuna hinaspam wañusqata tukuy kawsay ukupi wischunku.

Kawsaytaqa puqunankamam sumaqta uywananchik, chaymi paypas allinta ruruspa runatapas iskay kimsa wata uywan, chaynallataq uywatapas uywanqa; chaymi Antisuyu aylluqa chakra sunquyuqpuni.

NUNANCHIKWAN, ALMANCHIKWAN TUPAYKANAKUY

Ayamarka killa qallariypim qapaq raymita allin ayllupi, llaqtapi ruranku; chaymi llapallan kawsaq, wañukuq runakunapa punchawnin; chayraykum kay killapiqa aylluqa tukuy imata ruranqaku. Chaynallataqmi kay raymiqa kawsayta tarpusqa pachapi chayamun, wanya kawsay tukupaymi ima, kay raymipiqa mikunakunata, upyanatam rurana. Chaymi kaykuna:

Mama sara, rihu kutachiy; kay chaki waqaychasqa kawsaykunam kay raymipiqa uywawasun; paykunam miski mikunakunata mikuchiwasun, chaymi kay kawsaykunataqa markamanta, taqimanta urqumuspa kayhinata rurana:

- **Sara iskuy, akllay;** chaypaqmi ayllupa kawsaynin waqaychaq warmi markamanta mama sarata urqumuspa ayllunwan iskunku, chayta ruraspa utunkunata, chamunkunata ima akllananku; iskuyta tukuruspankum llaspa wayqapi churaruspanku kutachiq apanku, manachayqa apachinku.
- **Rihu wayrachiy;** kay kawsaytapas taqimanta, wayqamantam urquspa wayra pataman apaspa sumaqta

wayrachinku; chayta ruraruspankum rumichanta, huk qupakunata akllanku. Chay kawsaytapas llaspa wayqapi kipuspan kutachiq apana, manachayqa apachikuna.

- **Sara, rihu kutay**; kay ruranapaqa huk llaqtamanmi kawsayta uywapi, qipipi, imapipas ima apana hinaspam kutarachispa kutachisqata wasiman kutichimuspa tantapaq, wawapaq, huk mikunata ima rurananpaq rakinku hinaspa waqaychanku.

Tanta ruray; mama sara, rihu kutasqawan, miskikunawanmi ayllukunaqa kay miski mikunataqa ruranku; chaytam achkata kay ayamarka ukupi rurana. Tantataqa llapallan llaqtapi tiyaq ayllukunam ruranku, chaynallataqmi anchata warmakuna suyanku, supayta kusikunku. Tanta ruranapaqa kaykunatam rurana:

- **Miskin rantipakamuy**; kaypaqmi llaqtata rispanku chay tantaman, tanta wawaman yaykuqta rantipakamunku; chaykunam: anis, chakisqa qunchu, ñukñu, kanila, wawapa ñawin, ñutu miskichakuna ima; chaynallataqmi runtuta, ñukñuta ima huñunanku.
- **Hurnu quñichiy**; sapa llaqtapim ayllukuna tanta ruwanayuq tarikunku; chaymi paypa wasinman yantata qipiykuspanku rinku hinaspam haykaq tanta rurananpaq churapanamunku.
- **Wawa ruray**; kaytaqa achka ayllukunam ruranaku, chaymi kay punchawkunaqa chay tanta rurana wasipiqqa ancha raymi. Chaypaqmi rurana:

Tamal ruray; kay mikunatapas wakin ayllukunaqa, huk llaqtakunapipas rurankum; chaytam ayamarka killapiqa chay chaki mama sara waqaychasqamanta rurana. Tamal waykunapaqa kaykunatam rurana:

Masa chapuy; tanta rurana wasiyuqpa wasinmanmi mama sara, rihu kutasqata, miskichiqintinkunata qipikuykuspa rinku; chaypim yakuta timpurachispa chiriyachinku; quñiniraq yakuwanmi kutataqa sumaqta miskita, ñukñuta ima churaspa chapuna; chaytam maraypi sumaqta waqtapana, suma sumaq paskasqa, chapusqa kanankama.

Wawa waykuy; chaymi hurnuman churay; chaypim qilluyanankama kanan, chaymantam hurquspa wawata, kawalluta tikrana. Chayaruptinmi kanastaman urquspa chirichispa suysunawan qataspa waqaychana.

Masa puñuchiy; chay chapusqa masatam mankapi ima llikllawan wankispa, suysunawan qatasqata quñi kuchupi puquchina; chaymi masaqa supayta punkimunqa.

Miskin chaqchuy; wawapa, kawallupa chunchulninta churayta tukuruspanmi chaykunamanqa ñawinta churana hinaspam llapallan aychanman ñutu miskichakunata wischuspa ñitina chaypi takyananpaq.

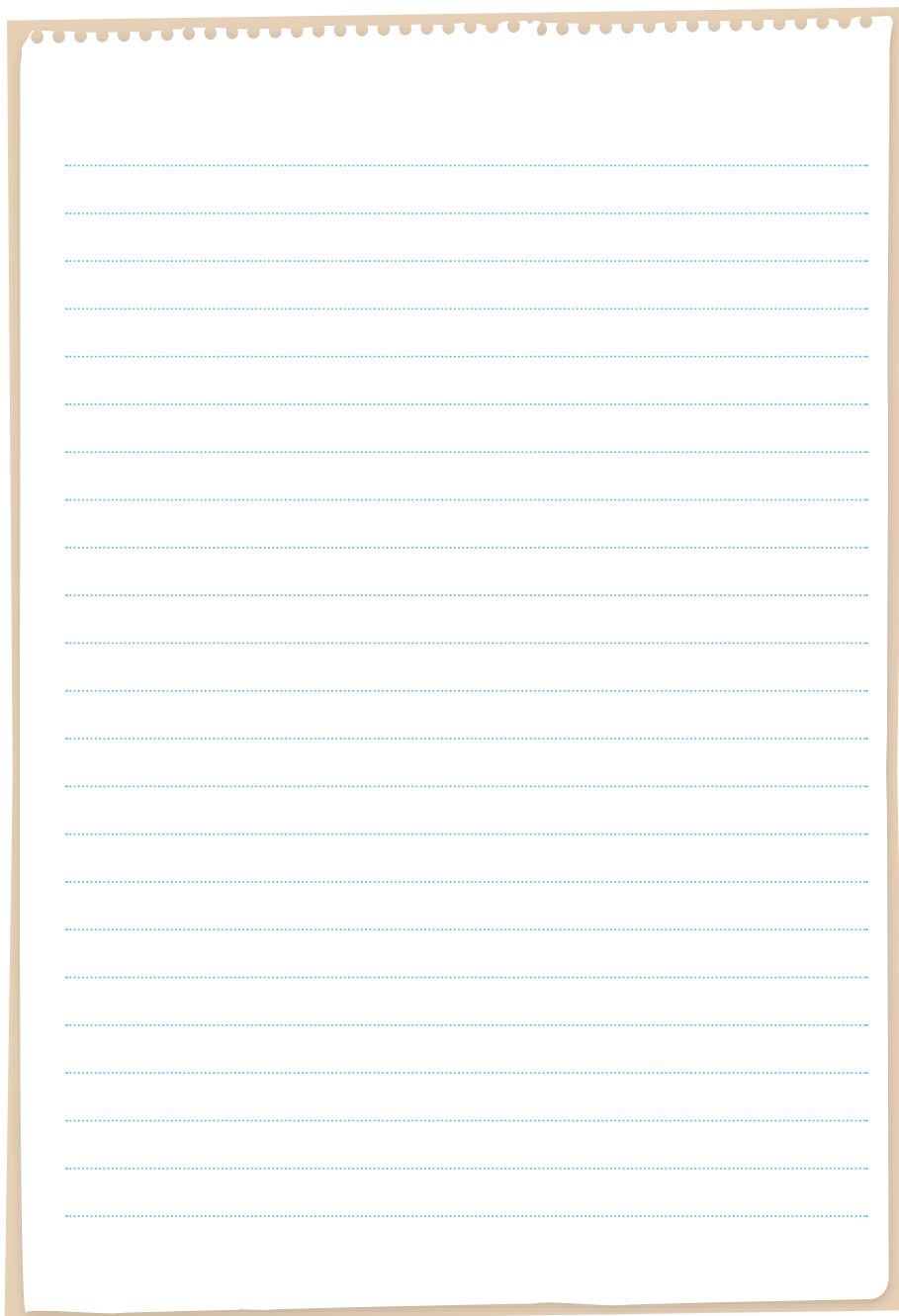
Masa kipay; sumaq puqusqa masatam maki makimanta hurquspa wirachasqa lataman kipana; chaymi aschatawan latapi puquchaykunan, miraykunan.

Wawapa chunchulnin wankiy; chaypaqmi chay puqusqa masata llañu llañuta waskatahina makiwan kawpunku hinaspammi chay wawaman, kawalluman sumaqta qiwirispa churana.

Wawa taqllay; masa kipasqatam latapi sumaqta mastarina hinaspam wawatahina rurana, umachan, wixsanmi rikukunan; chaymi warmipaq; qaripaqmi kawallutahina rurananku.

Aylluykipa, llaqtaykipi tanta wawa rurana qillqata qillqaykuy.

- **Sara pilay;** chaypaqmi wasipi kawsay waqaychay makiyuq mama markamanta mama sarata hurqumunan hinaspa iskuruspa hatun mankaman kamaspa timpuchina; chay timpuchkaptinmi iskuta chaqchuspa chay niraqta, mana samaykuspa sarataqa qaychina; chayna qaychichkaptinmi sarapa qaranqa chustikamuyta qallarinqa; chayna kachkaptinmi sarataqa kanastaman chaqana, chaypim sumaqta qatuna, chiri yakuwanmi maqchina sarapa qaran llusqinankama; chaytam sumaqta yakunta sutuchispa rupaypi chakichaykachina.
- **Qarapa chulluchiy, hurquy;** llullu maki ruruyuq, suqututaqa sara tipiypim urqunku hinaspa kum wasipa kuchunpi qaytuwan warkunku, manachayqa markapi taqinku; chaytam hurqumuspa huk tuta yakupi chulluchina hinaspa paqarinninman kuchunawan sumaqta qarapata, lapituta hurquna, manam llikchinachu. Chay qarapaqa yakupim chullunan sumaq laplilla kananpaq.
- **Sarapila kutay;** inti yaykuyta, qaspiykuytam chay sara pila chakiykachisqataqa sumaq ñututa kutana, kutayta tukuruspam ñutu suysunapi kutataqa suysuna, chaypim sarapa umachankuna qipan, chaytam wallpaman, quwiman qarana. Mana chaynata rurasqaqa, chapqa niraqmi kay mikunaqa llusqirunman.
- **Kuta chapuy;** sara pila kutasqaman timpusqa quñi niraq yakupi chapuna; chaymanmi malli malliykuspa miskinta, kachinta, huk chayman yaykuqkunatawan churaspa sumaqta chapuna. Kay tupachisqaqa manataqmi nisyu chakiy chakiqa kananchu; chaynapiqqa manan tamalpa chawpin chayanqachu, chawallam tarikunqa; nitaqmi laway lawaqa kananchu; manachayqa pintuchkaptinkum qarapapa sikinta, waqtankunata llusqirparinqa; chaytam ninku akarini nispanku.

- **Tamal pintuy;** chay chapusqa masatam qarapaman, lapituman churaspa mastarina hinaspam pintuspa /yanuna mankaman chupqasqata churana.
- **Tamal waykuy/ yanuy;** chaypaqmi mankapa sikinpi achka qarapata mastana; chaytam mana tamal kañakunanpaq churana; chaypa hawanmanmi pintusqakunata sumaq pirqasqata churana; hinaspam kaqmanta qarapawan sumaqta qatana; chaymantañam as niraq yakuta hichaykuspa tukuy tuta waykuna/ yanuna, chaymi yanta, nina wañunankama waykukunqa/yanukunqa hinaspa tutamantapaq quñichalla tarikunqa.
- **Tamal mikuy;** tutamanta mikuypim tamaltaqa ñukñu, yaku timpusqawan mikuna; chay mikuymi kallpata qukun, unay hapikun hinallataqmi wakin ayllumanpas mallichimuna. Tamaltaqa iskay punchaw imam waqaychana, chaytam k Allanapi, sansapi quñichispa mikuna.

Huk ayllukunaqa, llaqtakunapiqa sara pilamantaqa, huk mikunatam ruranku, chaymi kanman sara pila muti, chaypaqa sara pilatam timpuchispa mana tipqakuspaña mikuna hinallataqmi runtuwan chapuykuspa tiqtisqatapas ruranku; yanunkutaqmi sara pila almusutapas; chaytam uywapa chunchulninwan, aychanwan, kuchi qara kankasqawan chaki hawas chullusqawan ruranku.

- **Sara pila waqaychay;** kay kawsay rurasqaqa unaymi hawkalla waqaychakun, chaypaqmi sarata pilaruspa sumaqta chakiy chakita chakirachispa llaspa wayqapi kipuruspa waqaycharuna; chaytam sapa kufi chaymanta mikunata yanuyta munaspa chulluchispa yanuna.

Sanku ruray; kay mikunataqa yachaqmi ruranan, chaynallataqmi kay mikunaqa allin kallpata hapichiwanchik, aslla saksachiwanchik, unayta hapikun ima; kaytaqa yachaq mamam ruranan. Anchataqa ayllukunaqa sumaqta

ayamarka killapi sankukunku; chaytam mususq kawsay waqaychasqawan ruranku. Chaypaqa kaykunatam rurana:

- **Mama sara, kiwicha, hawas, rihu, siwara hamkay/ kamchay;** ayllupa, llaqtapa wiñaq kawsaynintam sumaqta akllaruspa hamkayta/kamchayta qallaykuna; chaypaqmi llapallan kawsaytapas sumaq chayasqata hamkana/ kamchana. Kay mikuypaqa chay paru, yuraq saram allinpuni, puquy puqusqa, mana chimusqa hawas, rihu, kiwicha, siwara ima; chayna kawsaymantam achka kutaqa llusqin. Hamkasqa/ Kamchasqa kawsaytaqa sumaqtam qaranta tipqaruspa, kañakusqanta qaturuspa wayrarachina, akllaruna ima.
- **Kawsay hamkasqakuna/ kamchasqakuna kutay;** kaypiqa raki raki hamkasqa/ kamchasqa kawsaytam sumaq ñututa kutana; manachayqa manam kutakuyta atinqachu hinallataqmi nischu/ nisyu quñipas kutachkaptinku lamirparikun, chaynallataqmi waqaychasqa hamkapas/ kamchapas mana kutakuyta atikunchu; chay hamkasqa/ kamchasqa punchawllam kutana.
- **Kutakuna pituy;** chaypaqmi ñukñuta timpuchina hinaspa inuqu qurata miskinanpaq churaykuna; miskinta qaychiykuna hinaspa as niraqta chiriykachina; chay ñukñuwanmi as asllamanta kutakunataqa chapuyta qallarinku; chaytam sankullata chapunanku hinaspa makita pampana, chaywanmi chay **wayra maki haryapunku.**
- **Sanku mikuy;** kaytaqa chay ñukñu timpusqa puchuwanmi mikuna; chaynallataqmi kay mikunaqa iskay punchaw ima hawkalla waqaychakum, chaytam sumaq quñi yakuwan mikuchwan. Uywata qatispapas, llamkaq rispapas, maymanpas ripukuspapas, sankutaqa apakunkum.

Aylluykipi, llaqtaykipi sanku ruraqta tapukuspayki; kay mikuypa kallpanta qillqaykuy.

Aylluyki, llaqtaykipi; ima kawsaykunamantataq sankuta ruranku.

.....

.....

.....

.....

.....

Aylluyki, llaqtaykipi; ima yachaykunatam yachana sanku miski llusinanpaq.

.....

.....

.....

.....

.....

Sanku ruraypi; ima mana allin kawsaykunatam chinkachinchik.

.....

.....

.....

.....

.....

Sanku ruranapaq qillqata qillqaykamuy.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Mikuna yanukuy; ayamarka raymipiqqa chaki, chay ukupi llusiq kawsaykunamantam mikunataqa rurana; chay watapi kawsaytam wañuqninchikunam kawsayta mikunapi qupuna; chaymi kawsakuqpa, wañukuqpa punchawninchikpiqa miski mikunata rurana; chaytam ayllupa, llaqtapa kawsayninman, uywa uywakusqanmanhinam mikunata yanukunku. Kay mikunakunatam ayllukunaqa anchataqa yanunku.

Chuchuqa almusu; kay mikuna ruranapaqa chay punchaw tutallamantam wallpata nakana hinaspa ukuntinta sumaqta maqlliruspa asnapawan qawaychaykuna; chaymantam mankapi yakuta churkuspa timpuchkaq yakuman wallpa aychata kamana hinaspa llullu sara yanuspa, qasachispa, chakisqa chuchuqata chambrellata kutarunku hinaspa kay kutata aycha yaqa chayasqa mankaman qaychiykunku, chaymanta ñutu papata churanku, chaynallataqmi aychapaq asnapakunawan mikunataqa miskipaykachinku.

Quwimanta mikuna; ayamarka uku raymipiqqa kananpunim quwi mikuy, chaypaqmi aylluqa quwitaqa mirachirqaku, puquchirqaku; chay punchawmi aylluman haypananpaq kamata kututukunata, china quwikunata hapiruna. Kay mikuytaqa kayhinata rurakun:

- **Quwi tipiy;** wasi uchuy uywataqa huk hukllamantam qipa atakachanmanta hapiruspa warkuruna hinaspa kunkanmanta

hapispa hukchallata qipaman kunka pakiaqhina quwitaqa tipiruna. Wakin ayllum kunkachanta kuchunku, wakintaqmi umanta qipanpi kaspichawan waqtanku; sapa ayllu, llaqtam ima hinata quwi nakaytaqa yachanku.

- **Quwi pilay, maqchiy;** chaypaqmi mankapi yakuta timpuchina, chaymanmi chakinmanta, manachayqa umanmanta hapispa timpuchkaq yakuman chapuna; chaytam sumaqta taqllapaspa utqayman chukchanta pilana, chayta tukuruspa sumaqta kuchunawan tupraspa maqllina; chaymantañam wiksanta kuchuspa sumaqlata wiksapunta, chulchulninta taqtina, chaytam sumaqta maqllina. Wakinqa kichpaninpa hayaqnintam hurquspanku millpunku, chaysi allin hampi.
- **Quwi tiqtichiy;** yanuy qallarinapaqqa sarata iskuspam chapqallata/chambrallata kutana, chaywanmi kuchusqa quwita pituna hinaspa quñiy quñi tiqtichinaman kamaspa chayay chayakama tiqtichina. Aychata tiqtichiyta tukuruspanmi, chay kutapa puchunwan chunchulta, kichpanninta chapuspa tiqtichina; tukupaypim chapqachatapas tiqtirachina.

Pikanti yanuy; kay raymipiqa quwiwan mikunapaqmi pikantita yanuna, chaytam chay ukupi kawsaymanta rurana; kay ukupiqa kay kawsaykunamantam mikunata yanunku.

- **Wanya kawsaymanta;** chay kawsayqa kawsay huqariruspa qawaychasqa kawsaykunam; chaymi papata chak niq wasi ukupi waqaychana, sarata markapi churana, hawasta, rihuta ima taqipi, wayqapi waqaychana; chay kawsayta hurquspam, mikunata ruranku. Kay mikunakunam yanukunku.
- **Papa pikanti;** chaypaqmi paya papata hurqumuspa sumaqta ñawinkunata kiparuspa /yanuruna; chaytam qaranta tipqaruspa ñutullata ikaruna hinaspa chay miskin tiqtichisqa yakuman papata kamaspa kaqmanta timpuchinan. Pikantitaqa matipa waqtanpi quwi tiqtiyuqtam mutiwan, hamkawan/ kamchawan mikuna.
- **Chaki hawasmanta;** kaypaqa chaki hawastam huk tuta chulluchina hinaspa paqarinninman ukunaruna; chay pikantinapaqmi ñawpaqtaqa sumaqta miskinanta tukuy ima

aquswan, siwullawan, puka chaki uchuwan tiqtichina, chaymanmi yakuta yapaykuspa timpurachina, chaymantañam ukunasqa hawasta kamaykuna.

- **Ulluku waqta;** chaypaqmi chay ñutu ulluku waqaychasqata maqlliruspa /yanuruna hinaspas chay kirinkunata tipqaruspa mankapi kuchunawan

ñutuy ñututa ikaparuna hinaspam miskinanta tiqtirachispa, ullukutaqa kamaykuna.

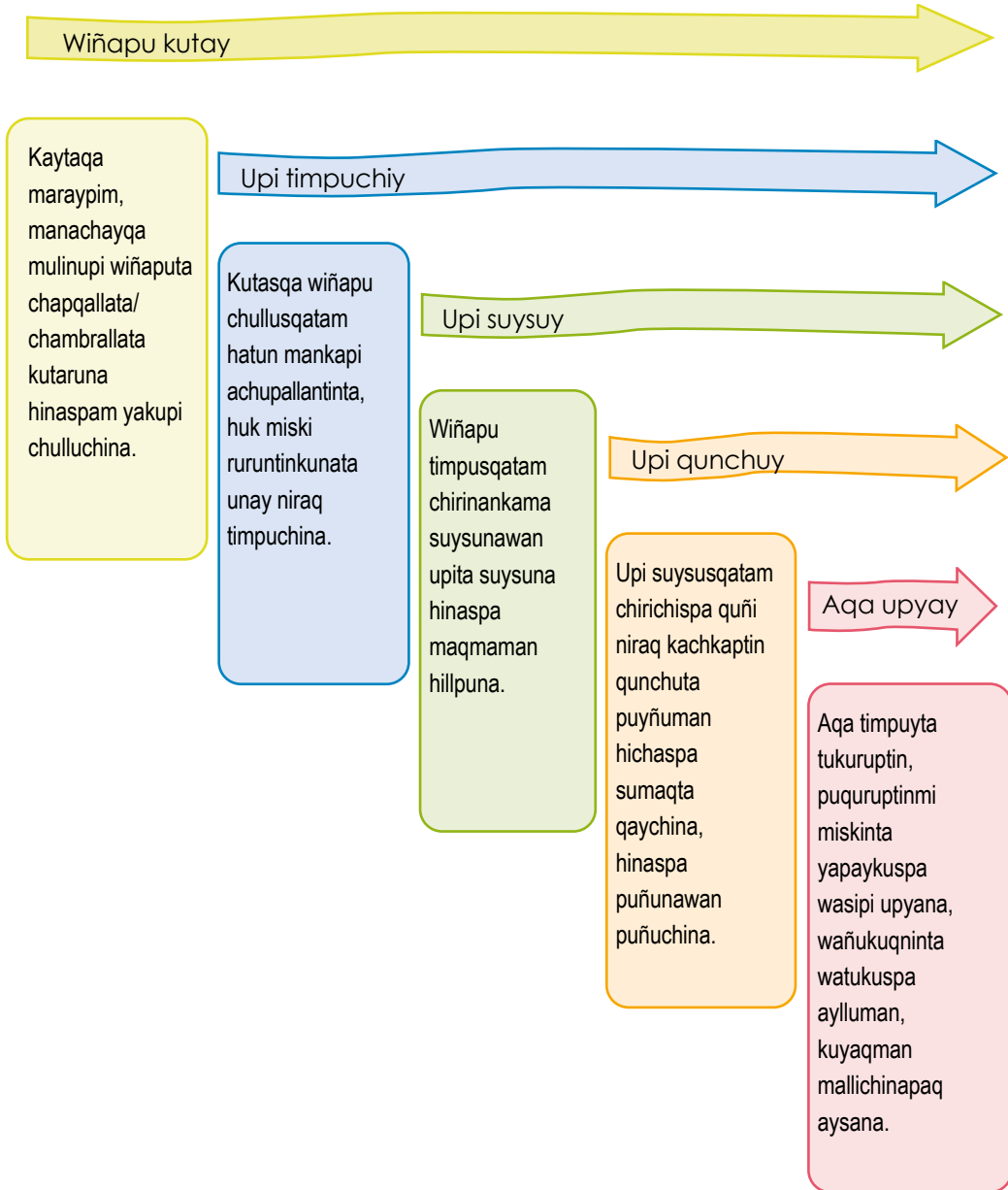
- **Lullu kawsaymanta;** kay mikuna ruranapaqqa llantu ukupi, yakuyuqpi, mana qasanapi chakrakunamantam llulluniraq kawsaykunata maskapakamuna; chaywanmi ima mikunata yanuspapas miskipaykachina; achkataraq tarispaqa, chaymantam llullu kawsay pikantita ruranku:

Apikuna ruray; ayllupaqa kapunpunim wawa, warma wañukusqan, paykunapaqmi puqusqa kawsaymanta sumaq miski mikunakunata rurana; chay mikuykunam.

- **Kalawasa api;** chaypaqmi puqusqa, rupaypi qawisqa kalawasata qullustawan takaparurpa tipqaruspa hinaspam sumaq chayanankama waykuruna/ yanuruna; yaqa hurqunapaqñam rihu kutasqata, harwita ñukñuntinta churaykuna, chaymanta miskinta qaychiykuna. Wakin aylluqa mana chayllayuqtam kalawasa apitaqa yanunku.
- **Harwi api;** chaypaqmi yuraq sarata kallanapi yuraq niraqllata hamkaruna/kamcharuna, chaytam kutaruna hinaspam ñukñu manaraq timpuchkaqman chiri yakupi pituruspa tupaykachina hinaspam miskinta qaychiykuspa huk unaycha timpuykachina; kay apiqa chiripim anchata miskin.

Aylluykipa iskay api rurasqan qillqata qillqaykuy.

Aqakuy; kay upyanataqa kawsaq runapa, wañukuqkunapa rayminpaqmi achkata ruranku; chaypim chay musuq wiñaputa aqanku. Kayhinatam aqaqa rurakun:

Wañukuqinchikunaman, nunanchikkunaman, almanchikkunaman watukuykuy; kaytaqa chay llipillanchikpa/llapallanchikta punchawninta yuyarisanmi rurana; chaypaqmi kuyasqanchik ayllunchik ñawpa waqinchikkunaman watukuna, paykunam chay wañukuqkuna; kanmanmi laqa wawakuna, warmakuna, wayna sipaskuna, yanayuaq ruraqinkuna, yuyaqinchikkuna ima. Wañuqinchikman watukunapaqa achka punchawmi tukuyta rurana; chaytam paykunam sumaq kuyasqanchikta apakunankupaq rurananchik, chaynallataqmi paykunapa munasqanta watan wata rurapunanchik; chaytam rurana paykunapas kuisqa ñuqanchik ripuptinchik uywawanachikpaq. Chaypaqmi kaykunata ruranku:

Wayta
maskamuy

- Kaypaqmi riqsinchik maykunapim waytakuna tarikun; chaykunam qichwa wayqkunapi, mayu patakunapi ima tarikunku.
- Iskay punchaw wañuqinchikman watukuna kachkaptinmi wayta huñuq rinku; chaytam yakupi waqaychana.

Mikuna
churapuy

- Mikuna chayaruqinmi chay wañukuqinchikpa matinpi ñawpaqta payman qarana.
- Matinpi mikunantam chakniq wasipa kuchunpi patakchipi churapuna; chaypim tukuy ima mikunata qupuna.

Kuruna ruray

- Tutallamantam llañu qiwikuq chaqu kaspi maskaq rinku; chaypaqmi allin rusaspa tullunkuna, sawsipa tullunpas.
- Chay llañu kaspiwanmi ruyruta ruwaspa muyuriqninta waytawan, pantu rapikunawan pachachinan, chaytam hayka wañukuqniyuqcha kasqankumanhina rurananku.

Kuruna apay

- Sumaqta mikunata mikuruspa, wakinqa qipichakuruspa, aqata aysakuykuspa kurunata kunkapi wallqakuykuspam maypi wañuqkuna pampanakama rina.

Kuruna churapuy

- Wañusqa pampana wasiman chayaruspanmi, llipillan/ llapallan chaypi tarikuqkunata rimaykuna; aqanchikta malliykachina hinaspam maypim ayllunchikpa pampakunankama rina, chayaruspanmi rimaykuna, kuyaykuna.
- Wañukuqninchikpa muyuriqnintam sumaqta qurachana, pichana ima, allinta imantapas allinchaykapuna hinaspam munasqanta, kuruna apasqanchikta churapuna.
- Paypa waqtanpim samaspa apasqanchikta mikuna, upyana, kusikuyta ima churapuna.

Watukaykanakuy

- Wakin ayllunchikman, kuyasqanchikmanmi kurunata apaykuspa asuykuna, chaypim mikunanchikta, upyanata malliykachinakuna; chaypipas ancha kusikuypi ayllukunaqa tarikunku.

Kay watapi yachaykuna qatipay

- Imakunamantam kay patarapi yachaykuna tarikusqa.

Patarakuna	Yachaykuna	Kaykunata yacharuni	Kaykunata munayman yachapayta
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			

Ima hina yachasqaykimanta yuyaymanaykuy.

Wataman yachanaykita mañarikamuy.

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son consustanciales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaren infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constate que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos. Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso de la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajen en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.

Banco del Libro

INSTITUCION EDUCATIVA:								
DEPARTAMENTO:				PROVINCIA:				
^DISTRITO:								
Año	Grado	Sección	Nombres y apellidos del alumno	Código*	Condición del libro ^			
					Recibí	Firma del Padre	Entregué	Firma del Padre

* Código = Número de orden del alumno Condición del libro:

- A = Nuevo, completo, limpio, sin deterioro.
- B = Completo, se puede borrar algunas marcas, sin deterioro.
- C = Con marcas que no salen y con deterioros subsanables.
- D = Inutilizable, requiere reposición.

¿Cómo cuido y limpio mis libros?

- Forro mi libro con plástico o papel y le coloco una etiqueta.
- Limpio mi libro con una franela.
- Uso mi libro con las manos limpias y en lugares apropiados.
- Realizo las actividades en un cuaderno u hojas de trabajo, sin rayar ni escribir en mi libro.
- Evito doblar las puntas y que se manche con líquidos o dulces.

¡Cuido los libros porque otro niño los utilizará el próximo año!

SÍMBOLOS DE LA PATRIA

BANDERA

HIMNO NACIONAL

ESCUDO

Declaración Universal de los Derechos Humanos

El 10 de diciembre de 1948, la Asamblea General de las Naciones Unidas aprobó y proclamó la Declaración Universal de Derechos Humanos, cuyos artículos figuran a continuación:

Artículo 1.- Todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos y (...) deben comportarse fraternalmente los unos con los otros.

Artículo 2.- Toda persona tiene todos los derechos y libertades proclamados en esta Declaración, sin distinción alguna de raza, color, sexo, idioma, religión, opinión política o de cualquier otra índole, origen nacional o social, posición económica, nacimiento o cualquier otra condición. Además, no se hará distinción alguna fundada en la condición política, jurídica o internacional del país o territorio de cuya jurisdicción dependa una persona (...).

Artículo 3.- Todo individuo tiene derecho a la vida, a la libertad y a la seguridad de su persona.

Artículo 4.- Nadie estará sometido a esclavitud ni a servidumbre; la esclavitud y la trata de esclavos están prohibidas en todas sus formas.

Artículo 5.- Nadie será sometido a torturas ni a penas o tratos crueles, inhumanos o degradantes.

Artículo 6.- Todo ser humano tiene derecho, en todas partes, al reconocimiento de su personalidad jurídica.

Artículo 7.- Todos son iguales ante la ley y tienen, sin distinción, derecho a igual protección de la ley. Todos tienen derecho a igual protección contra toda discriminación que infrinja esta Declaración (...).

Artículo 8.- Toda persona tiene derecho a un recurso efectivo, ante los tribunales nacionales competentes, que la ampare contra actos que violen sus derechos fundamentales (...).

Artículo 9.- Nadie podrá ser arbitrariamente detenido, preso ni desterrado.

Artículo 10.- Toda persona tiene derecho, en condiciones de plena igualdad, a ser oída públicamente y con justicia por un tribunal independiente e imparcial, para la determinación de sus derechos y obligaciones o para el examen de cualquier acusación contra ella en materia penal.

Artículo 11.-

1. Toda persona acusada de delito tiene derecho a que se presuma su inocencia mientras no se pruebe su culpabilidad (...).

2. Nadie será condenado por actos u omisiones que en el momento de cometerse no fueron delictivos según el Derecho nacional o internacional. Tampoco se impondrá pena más grave que la aplicable en el momento de la comisión del delito.

Artículo 12.- Nadie será objeto de injerencias arbitrarias en su vida privada, su familia, su domicilio o su correspondencia, ni de ataques a su honra o a su reputación. Toda persona tiene derecho a la protección de la ley contra tales injerencias o ataques.

Artículo 13.-

1. Toda persona tiene derecho a circular libremente y a elegir su residencia en el territorio de un Estado.

2. Toda persona tiene derecho a salir de cualquier país, incluso del propio, y a regresar a su país.

Artículo 14.-

1. En caso de persecución, toda persona tiene derecho a buscar asilo, y a disfrutar de él, en cualquier país.

2. Este derecho no podrá ser invocado contra una acción judicial realmente originada por delitos comunes o por actos opuestos a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 15.-

1. Toda persona tiene derecho a una nacionalidad.

2. A nadie se privará arbitrariamente de su nacionalidad ni del derecho a cambiar de nacionalidad.

Artículo 16.-

1. Los hombres y las mujeres, a partir de la edad núbil, tienen derecho, sin restricción alguna por motivos de raza, nacionalidad o religión, a casarse y fundar una familia (...).

2. Sólo mediante libre y pleno consentimiento de los futuros esposos podrá contraerse el matrimonio.

3. La familia es el elemento natural y fundamental de la sociedad y tiene derecho a la protección de la sociedad y del Estado.

Artículo 17.-

1. Toda persona tiene derecho a la propiedad, individual y colectivamente.

2. Nadie será privado arbitrariamente de su propiedad.

Artículo 18.- Toda persona tiene derecho a la libertad de pensamiento, de conciencia y de religión (...).

Artículo 19.- Todo individuo tiene derecho a la libertad de opinión y de expresión (...).

Artículo 20.-

1. Toda persona tiene derecho a la libertad de reunión y de asociación pacíficas.

2. Nadie podrá ser obligado a pertenecer a una asociación.

Artículo 21.-

1. Toda persona tiene derecho a participar en el gobierno de su país, directamente o por medio de representantes libremente escogidos.

2. Toda persona tiene el derecho de acceso, en condiciones de igualdad, a las funciones públicas de su país.

3. La voluntad del pueblo es la base de la autoridad del poder público; esta voluntad se expresará mediante elecciones auténticas que habrán de celebrarse periódicamente, por sufragio universal e igual y por voto secreto u otro procedimiento equivalente que garantice la libertad del voto.

Artículo 22.- Toda persona (...) tiene derecho a la seguridad social, y a obtener (...) habida cuenta de la organización y los recursos de cada Estado, la satisfacción de los derechos económicos, sociales y culturales, indispensables a su dignidad y al libre desarrollo de su personalidad.

Artículo 23.-

1. Toda persona tiene derecho al trabajo, a la libre elección de su trabajo, a condiciones equitativas y satisfactorias de trabajo y a la protección contra el desempleo.

2. Toda persona tiene derecho, sin discriminación alguna, a igual salario por trabajo igual.

3. Toda persona que trabaja tiene derecho a una remuneración equitativa y satisfactoria, que le asegure, así como a su familia, una existencia conforme a la dignidad humana y que será completada, en caso necesario, por cualesquiera otros medios de protección social.

4. Toda persona tiene derecho a fundar sindicatos y a sindicarse para la defensa de sus intereses.

Artículo 24.-

Toda persona tiene derecho al descanso, al disfrute del tiempo libre, a una limitación razonable de la duración del trabajo y a vacaciones periódicas pagadas.

Artículo 25.-

1. Toda persona tiene derecho a un nivel de vida adecuado que le asegure, así como a su familia, la salud y el bienestar, y en especial la alimentación, el vestido, la vivienda, la asistencia médica y los servicios sociales necesarios; tiene asimismo derecho a los seguros en caso de desempleo, enfermedad, invalidez, vejez u otros casos de pérdida de sus medios de subsistencia por circunstancias independientes de su voluntad.

2. La maternidad y la infancia tienen derecho a cuidados y asistencia especiales. Todos los niños, nacidos de matrimonio o fuera de matrimonio, tienen derecho a igual protección social.

Artículo 26.-

1. Toda persona tiene derecho a la educación. La educación debe ser gratuita, al menos en lo concerniente a la instrucción elemental y fundamental. La instrucción elemental será obligatoria. La instrucción técnica y profesional habrá de ser generalizada; el acceso a los estudios superiores será igual para todos, en función de los méritos respectivos.

2. La educación tendrá por objeto el pleno desarrollo de la personalidad humana y el fortalecimiento del respeto a los derechos humanos y a las libertades fundamentales; favorecerá la comprensión, la tolerancia y la amistad entre todas las naciones y todos los grupos étnicos o religiosos; y promoverá el desarrollo de las actividades de las Naciones Unidas para el mantenimiento de la paz.

3. Los padres tendrán derecho preferente a escoger el tipo de educación que habrá de darse a sus hijos.

Artículo 27.-

1. Toda persona tiene derecho a tomar parte libremente en la vida cultural de la comunidad, a gozar de las artes y a participar en el progreso científico y en los beneficios que de él resulten.

2. Toda persona tiene derecho a la protección de los intereses morales y materiales que le correspondan por razón de las producciones científicas, literarias o artísticas de que sea autora.

Artículo 28.- Toda persona tiene derecho a que se establezca un orden social e internacional en el que los derechos y libertades proclamados en esta Declaración se hagan plenamente efectivos.

Artículo 29.-

1. Toda persona tiene deberes respecto a la comunidad (...).

2. En el ejercicio de sus derechos y en el disfrute de sus libertades, toda persona estará solamente sujeta a las limitaciones establecidas por la ley con el único fin de asegurar el reconocimiento y el respeto de los derechos y libertades de los demás, y de satisfacer las justas exigencias de la moral, del orden público y del bienestar general en una sociedad democrática.

3. Estos derechos y libertades no podrán, en ningún caso, ser ejercidos en oposición a los propósitos y principios de las Naciones Unidas.

Artículo 30.- Nada en esta Declaración podrá interpretarse en el sentido de que confiere derecho alguno al Estado, a un grupo o a una persona, para emprender y desarrollar actividades (...) tendientes a la supresión de cualquiera de los derechos y libertades proclamados en esta Declaración.

“DISTRIBUIDO GRATUITAMENTE POR EL MINISTERIO DE EDUCACIÓN
PROHIBIDA SU VENTA”